

Labarun Chambawa da Al'Amurransu

Kashi Na Biyu

Salsalar Sarakunan Donga

M. S. Garbosa II (Gara Donga)

1956

Acknowledgment

Graham Furniss and Richard Fardon express their gratitude to HRH the Gara Donga for his gracious support, encouragement, and permission as well as to Bobga Bobzom for acting as our faithful correspondent and for reading the translation closely. We acknowledge the advice of HRH's Private Secretary, Kanvalga Garpiya, Alhaji Dauda Sambo, and Nyondamuga Birmiya Gamuga, assisted by the late Miss Nyonkpa'a Shimtema Shimbura, in completing the translation. Graham Furniss wishes to thank Malami Buba and Sa'idu Babura Ahmad for their advice.

Excerpted from the letter of permission.

As Gara Donga, after due consultation with the children of M.S. Garbosa II represented by Alhaji Salisu Garbyera Sambo, Alhaji Dauda Sambo and Dr Doo Bilboriga Sambo, I hereby grant permission to publish online, and on condition of free open access, this English language translation of M.S. Garbosa II *Labarun Chambawa da Al'Amurransu* and *Salsalar Sarakunan Donga*.

I also grant permission for a scan of the original Hausa text to be made available online under the same conditions.

Rights in the integral, new English translation, as well as in the original Hausa text, are retained by the Gara Donga and his successors.

**HRH Sanvala Varzoa Shimbura
Gargbanyi II
Gara Donga**

Godiya

Graham Furniss da Richard Fardon sun nuna godiyarsu ga HRH Gara Donga saboda iznin da ya bayar, da kuma k'arfafa gwiwa da ya yi musu, suna kuma mik'a godiyarsu ga Bobga Bobzom wanda ya taimaka wajen kai da kawowa da kuma karantawar fassarar. Mun kuma nuna godiya ga Sakataren HRH, Kanvalga Garpiya, da Alhaji Dauda Sambo, da Nyondamuga Birmiya Gamuga, da marigayiyar Nyonkpa'a Shimtema Shimbura, wad'anda suka taimaka wajen kammala fassarar. Graham Furniss yana son ya mik'a godiyarsa ga Malami Buba da Sa'idu Babura Ahmad don shawararsu.

Daga cikin takardar ba da izni:

A matsayin Gara Donga, bayan samun shawara daga zuriyar M. S. Garbosa II, ta bakin Alhaji Salisu Garbyera Sambo, Alhaji Dauda Sambo da Dr Doo Bilboriga Sambo, na dai ba da izni a buga a komfuta, a baza ta intanet, muddin kowa ya iya gani, wannan fassara zuwa Ingilishi na littafin M. S. Garbosa II, wai shi *Labarun Chambawa da Al'Amurran-su da Salsalar Sarakunan Donga*.

Na kuma ba da izni a baza ta intanet littafin da aka fara fitowa da shi cikin Hausa, cikin sharad'i d'aya da na sama.

Hakkin da yake cikin wannan sabuwar fassara, tare da littafi na Hausa, suna hannun Gara Donga da mabiyansa.

**HRH Sanvala Varzoa Shimbura
Gargbanyi II
Gara Donga**

KASHI NA BIYU

SALSALAR

SARAKUNAN DONGA

ABIN DA KE CIKI (CONTENTS)

Shafi

1. Labarin Doo Shimbura Garkiye I Gara Donga Na I	104
2. Labarin Garbasa I, Nubumga Donzomga Gara Donga Na II	106
3. Labarin Gargbanyi Bileya Gara Donga Na III	110
4. Labarin Garbosa I, Sonyonga Gara Donga Na IV	113
5. Labarin Garkiye II, Wanga Gara Donga Na V	125
6. Labarin Garbasa II, Nyaga Gara Donga Na VI	131
7. Labarin Garbosa II, Bitemya Sambo Gara Donga Na VII	135
8. Sakayyar Mugun Bafaje	143

Salsalar Sarakunan Donga

Su Gara Na Donga

An riga an wallafa Littafin Labarun Chamba Da Al'amuransu wanda ya yi shafi 345 na rubutun hannu. A cikin Littafin an rubuta Tarihin Chambawa Da Al'amuransu, amma ko da ya ke za a ga na Sarakuna duk da haka sai a dada ganewa cewa ba a rubuta salsala ta Sarakuna ba. To, a wannan dan karamin littafi ne za a sami salsala tasu yadda suka rayu a duniya, da yadda ko wanne Gara ya yi zamaninsa, da halayensa da yadda jama'a ke ganinsa suna labartawa kuma.

To, bari dai mu faro daga kan Gara wanda ya zama jagora tun daga Dindin watau tun daga lardin Adamawa (kafin Lardin Sardauna). Wannan Sarki na sashenmu Chambawa wadanda muka nuso Yamma bayan tashinmu daga Adamawa—shi ne Loya Garbosa.

Shi ko Loya Garbosa wanda ya faku a kogin Gazabu, Filani kuwa suna ce da kogin Mayu Gazabu, babban sansani da suka sake sauva bayan sansaninsu na farko Tipcem. Wannan sansani na biyu ana ce da shi Giendu (wasu su kan ce Gildu). A nan gindin wani babban itacen kawo aka haifi Nubumga Donzomga.

Doo Shimbura dan Loya Garbosa ne; dan farinsa. Shi Garbosa Loya dan Nongha Garbasa ne, Garbasa Nongha (Nonga) dan Samyela, shi kuma Samyela dan Livalsama ne, Livalsama kuwa dan Daglkanga, Daglkanga dan Sala ne, Sala dan Tura. shi Tura kuwa dan Doo (Doh) ne.

Labarin Doo Shimbura Garkiye I, Gara Donga na farko
Shi an haife shi daga Dindin ne watau can Adamawa. Shi ne wanda aka so ya gaje ubansa Garbosa Loya, amma ya ki sarauta da fari sai ya bayar ga wani mutumin Kabilar Kola sunansa Pyemishena. Uwar Doo Shimbura Bachambya ce ta Kabilar Chamba Pyeri, sunanta Nyagyeom. Shi Shimbura dogon mutum ne fari mai natsattsen hankali mai son zumunta mai tawali'u, mai karfin hali da daurewa. Gwanin mahayi ne jarumin gaske, yana da tagomashi da karama kwarai ga jama'a. Sa'ad da ya bata da Garkola watau Pyemishena da aka gabatar ya zama Sarkin Garkola sai ya kaura zuwa kasar Takum. Cikin hanya tasa zuwa Kudu a kasar Takum Doo Shimbura

ya aike wa Garkola da Kpanghati (Madaki) Gbanningha (Gbaningha) da alheri bai rama wa Garkola da mugunta ba ya yafe duk irin muguntar da aka yi masa don kiyeyya.

A can kasar Takum ne manyan Chambawa suka taru suka sarautad da shi Garkiye I. Yana mai nasara kwarai. Aka ce sa'ad da Gardanpua ya bar shi don kishi ya je ya gama baki da Komboshi har daga baya yaki ya auku tsakaninsu. Doo Shimbura Garkiye I, in ya tafi yaki yana ta yaki yana kisa da mashinsa tun da safe har yamma jini duk ya bushe ya kama hannunsa kam game da goran mashi, in yamma ta yi da al'muru sai an jika da ruwan zafi sa'an nan a bare hannunsa.

Da ya ga al'amarin yakin nan na abin tadi ne wata rana sai ya kaura daga kasar Takum ya nausa yamma zuwa arewa ta Loko cikin Tiv yana ta yake-yake har ya zo Aruhu daga nan ya zo Ganako (Ibi a yanzu) a lokacin nan ya tsufa.

Daga nan Ganako sai dansa Nubumga Donzomga ya je ya karbo tuta daga Ibrahim Sarkin Bauci dan Yakubu I, Sarkin Bauci na farko, da ya dawo sai ya taho tare da ubansa a kasarsu ta farko ta Gabas wajen birnin Gargbanyi Sarkin Suntai na farko. Da zuwansu ya so ya shiga birnin Gargbanyi. Amma dansa Nubumga Donzomga ya ki. Aka koma kudu da gari aka kafa sansani, har aka kafa birni.

Chambawa suna girmama Shimbura kwarai har su kan ce da shi Doo Shimbura watau Kaka Shimbura. Chambawa suna ganinsa kaman waliyi ne don sau da yawa a lokacinsa in ya fadi wasu zantuttuka daga baya sai a ga haka abin ya kan zo ya zama.

Ka ga sa'ad da zai tashi daga kasar Takum zamanin Komboshi ya ce wa Gardanpua, "To, wannan irin munafunci da ka kulla zai koma a kanka ne wata rana, ni dai zan kaura ba ni son abin raba zumunta irin wannan hali ne na ki na ko kaura daga birnin Garkola." Wannan magana kuwa daga baya haka ta tabbata su Dakkawa daga baya suka ki Gardanpua har dai al'amarin ya kai intaha, dansa Banshena Gayam wanda ya gaje sarautarsa ya gudo zuwa Donga a zamanin Nubumga Donzomga Garbasa ke sarautar Donga.

Doo Shimbura Garkiye I, mai sanyayan zuciya, a kulum ya kan so ya rama mugunta da alheri sa'ad da suka zago zuwa wurin Gargbanyi ya manta da duk irin abin da aka yi masa da shi da dansa Nubumga Donzomga.

Aka ce shekarunsa na haihuwa ya fi cfari kafin ya mutu. Kafin dai ya mutu ya tsufa kwarai har idanunsa ba sa gani sosai. Ya yi shekara uku bayan kasa birnin Donga sa'an nan ya mutu. Ya yi shekara 40 (arba'in) yana sarauta.

Ga sunayen 'Ya'yan Garkiye I, Maza da mata.

Mazaje

1. Nubumga Donzomga
2. Wuvala
3. Bodinga
4. Fobamiya
5. Nyiga
6. Garbyera
7. Gbumyela
8. Garbo'a
9. Vara
10. Yerra

11. Gankpangha
12. Sama (Sama Kpati)
13. Sama (Sama Tikari)

Mata.

1. Giboya
2. Naliba
3. Nanuma
4. Tikommishena
5. Zelemuga
6. Kpangha
7. Gankpangha
8. Wodunya
9. Nambyela
10. Garmoya (Sarki ya ki maganar fa)

11. Nabura
12. Sankina I (Sankena)
13. Sankina II
14. Sankina III
15. Timuya.

1. Mazaje—Ba a ambata sunan 'ya'yansa wadanda suka mutu cikin yaki tun ba su iso wannan garin ba : da kuma wadanda suka mutu tun suna kanana.
2. Mataye—Ga mata kuma ba a kira sunayen wadanda suka mutu tun suna kananana ba.

Labarin Garbasa Nubumga Donzomga Gara na Donga na II

An haife shi a Giendu a gindin wani babban itacen kawo. inda suka yi sansani na biyu kwanakin da suke tafowa daga Dindi. Sunan uwa tasa Sukbe ta kabilar Chamba Pyeri ce. A nan birnin Garkola Nubumga ya cika samartakansa. Lokacin da ubansa Garkiye ya kaura daga Garkola, ya bar Nubumga Donzomga bai sani ba yana tsammani ya shiga cikin jama'a da suka yi gaba : amma da ya kai sansani ya rasa ganinsa. Da kyau Nubumga Donzomga ya tsira daga hannun Garkola zuwa wurin ubansa.

Nubumga Donzomga mai zati ne, amma ba shi da kiba da yawa ya fi ubansa zati, kuma shi wankan tarwada ne. Kullum ba shi rabuwa da wu'ka a damtsin hannunsa, da kuma Longha (karau na hauren giwa, sassa'ka'ke) da a ke sa wa a hannu' don samartaka. Yana da 'yan'ubá da yawa, amma ba shi da sha'ki, sa'ad da suka kai Jenuwa (Januwa) inda aka nada ubansa Garkiye I sarauta. Nubumga Donzomga ya karbi jarumtakan ubansa saboda haka ya fi sauran 'yan'uwansa duka mahibba a gaban ubansa. Har wa yau kuma akwai biyaya.

Da aka zo Ganako Nubumga Donzomga ya ratsa ta hatsatori mai yawa ya je har Bauci ya karbo tuta. Cikin Bauci ya taimaki Ibrahim Sarkin Bauci yaki : yakín nan kuwa mai-tsananí ne har aka yi masa makami. Yana da rabo a gaba bai mutu ba ya warke, ya sami tagomashi ga Sarkin Bauci har ya dada masa karfi da wadata.

Nubumga Donzomga ya dawo daga Bauci da karfi da yawa, ya yi nasara kuwa ya kintsa jama'a tasa. Bayan da ubansa ya bar dunya, Nubumga Donzomga Magaji, ya gaje sarauta; ya d'auki sunan sarauta bisa ga sunan kakansa, Garbasa. Garbasa ya shirya mulkinsa a kudu ya kai har Nama zuwa wajen Nyido : a Gabas iyaka a bayan Kogin Suntai a jigawa har Fali : a Arewa iyaka tasa kusa da Bantaje : a Yamma iyaka tasa da Jukunawa kurmin bammi karami : daga nan har zuwa Salatu har Chenchenji duk nasa ne har ya je ya hadfu da iyaka tasa ta wajen Nyido. Da dai ba a kafa alamar iyaka kamar na yanzu, amma inda ikon mutum ya tsaya da mallaka nan ne ya zama iyaka. Ya kare zamaninsa yana fa mulkin wadannan wurare, babu ko kauye daya da ya kubuce masa.

Garbasa ya san aikin sarauta kwarai, dubi yadda ya tara jama'a a wannan garin, Donga a duk kasa. Kuma a cikin kasarsa a zamaninsa babu kauye ko daya da ya yi masa tawaye. Wannan shi ne shaidar iyawar sarauta tasa da kyautata mulki. Ya san ya kamata, ya kuma san shirin fasalin mulki mafiyia kyau. Ya nada sarauta da yawa, dangi dabam dabam. Mai son fara'a ne shi da wasa da nishadi : amma galibin fara'a tasa da wasa da nishadi duk wajen yara ne.

Garbasa da kansa jan jarumi ne kwarai. Mutum ba shi fin ubansa, amma Garbasa ya fi ubansa jarumtaka da mahibba da mu'ujiza da shirin mulki. Kome nasa duka ya kan yi shi cikin

fasali. Jarumi ne, i : amma ya fi kowa son zaman lafiya : kadan kuwa abu ya faru sai ya fi kowa kuma jarumtaka a ciki.

Garbasa shi ne ya kafa wannan birnin Donga, ana kuwa kiran birnin da sunansa ne, ya kuma kafa masarauta ya kewaya da katanga, ya zuba soraye da dawakin zage. Shi ne Gara wanda ya fara shirya dawakin zage da inganta masarauta tabbatace. Shi haziki ne, yana da basira kwarai.

A cikin talakawansa ya fi son rawan kentu Bigwa da na Binyi. Kullum ya kan sa su Kentu su yi masa rawa, ya yi masu baiwa mai yawa. A cikin sha'ani na Chambawa ba a batun wannan gwani ne na kwarai, ya san al'amura na Chambawa na tun awali, tun ba na Dindi ba. Yana da mu'ujiza da daukaka da yawa : hangan mazauninsa da kuma ganinsa daga nesa ya kan sa fargaba. Sunansa ya shaharra a duk kasashen nan.

Garbasa mai yawan kyauta ne ga maza da mata manya da Kanana, ba'ki da 'yan gari. Kullum abin da ya ke so ya faranta zuciyar mutum. Jama'ar da ya zo da su daga Bauci ya san zama da su lafiya, har ya kare zamaninsa sarai su Jahunawa suna yabo ba su ga laifinsa ba, haka kuma ga duk dangogin da ke a nan garin babu wanda ya ga aibunsa.

Saboda mu'ujiza Garbasa sunansa ya zama sananne har cikin Tiv da Kentu da Kpanzoa da Zomparawa (Kutep) da Jukunawa, duk sauran dangogi na nan kasashe, har ma wasu Zomparawa suna wa'ka da sunansa har yau. A zamaninsa in ya fita ya'ki ma'kwabta in sun sami labari su kan dada hankali su kintsa kansu, ba mai fita garinsa barkatai. Fulani suna shakkar Garbasa da yawa har suna ce da shi, "Zakaran Chambawa." Ba barkatai kowa zai sami zarafin ganinsa ba.

Garbasa mai son zumunta ne kwarai, da kuma kokarin shirya kome daidai, da haka ya dada jawo wa kansa farin jini, da daukan hankalin duk jama'ar kasarsa. Idan ya sa abu a gabansa in dai abin nan ya gani gaskiya ne babu wanda zai iya kauce shi daga ciki kome dababar hilar mutum. Ya kan yi marmarin sabon fasali da duk abin da zai jawo wa jama'a lafiya. Cikin zamaninsa talakawa sun yawaita, da kuma yalwata cikin aikokinsu. Ya zama garkuwa babu dama kuwa kowa ya tabe su, lallai zai dau fansa.

A cikin zamaninsa a kan kawo masa manyan riguna da alkyabbu da kayan doki daga Hausa da kuma Nupe. Ya tara

dukiya da yawa, ya kuma dade a sarauta har shekaru na mulkin sa duka 40.

Cikin sha'anin Hausawa Garbasa ya tsinci wasu kaman makada. Ya kafa ganga ta kidin Jumma'a da algaita da kakaki. Ga takensa da a kan kada masa. :

1. "Garba in ba ka gagara ba wa ke bar ka ?" (Hausawa su kan ce da Garbasa, Garba).
2. "Tafiya da mai duniya, tafiya da mai duk kasa, maida hankali da kamazaru da linzami." (Tafiyar zaki ke nan da made) sauran duk tarkace ne, guda biyun nan su ne musamman da a ke kada su kullum.

Ga sha'anin Chambawa bai kasa ko kafan ba. Ga zancen talakawansa kuma ya bar kowa cikin addininsa da ya gada, bai tilisa wa kowa lallai ya bi al'adan Chambawa ko wani al'ada ba. Tun da ya mallake su fa sha'anin mulki ya ke yi, su dai su tara masa haraji ya shirya mulkinsa : zancen mulki da sarauta bai shiga cikin sha'anin addini ba. Chambawa da jama'ar Donga kabilu iri iri suna ganin Nubumga Donzomga Garbasa kamar waliyi ne don ya kan fadi wasu abubuwa gabannin ba su faru ba in ko lokaci ya yi sai a ga sun auku yadda dai ubansa Garkiye I, ya kan yi.

Mu Chambawa ba mu yi zaton za a sami Gara irin na Garbasa a dasi ba. Yanzu gurbin sarauta da a ke bi duk Garbasa Nubumga Donzomga ne ya fara wayance mana. Zaman Sarakuna dabam, na 'yan Sarki dabam na fadawa dabam na talakawa dabam, duk fasalin Garbasa ne. Labarin Garbasa da yawa in mutum yana cikin karanta labarin kafa mulkinsa da sauran labaru nasa da aka rubuta (zai iske an rubuta su a gaba) sa'an nan zai dada sanin sauran halinsa sarai. A zamaninsa cikin ma'kwabtansa duk kusurwa hudu babu wanda ya ci zarafinsa.

Garbasa ya tsufa kaman ubansa har ganin gari da ji sun ragu gareshi, ya yi shekara 40 yana sarauta.

Sunayen 'ya'yan Garbasa Maza da Mata.

Mazaje

1. Bileya (Gargbanyi)
2. Kpukpo
3. Yisarga (Yisarga ganuwa)

Mata

1. Bikina
2. Nabila
3. Yila

4. Bumledoja	4. Pibini
5. Sonyonga (Garbasa I)	5. Saira (Sayera)
6. Bilkoya	6. Nudemishena
7. Wanga (Garkiye II)	7. Mimiya
8. Nyosamiya	8. Konyoa
9. Yebashini	9. Navalा
10. Ninyonya ((Ninyonya))	10. Nabyera
11. Garshena (Gashena)	11. Navara
12. Ganingha	12. Nakeya
13. Garduya	13. Najingha
14. Yabirga	14. Naira.
1. Mazaje—Ban da 'ya'yansa da suka mutu tun ba su riča ba.	
2. Mataye—Ba a kira sunayen 'ya'yansa da suka mutu tun ba su kosa ba.	

Labarin Gargbanyi Bileya Gara

Na Donga Na III

Bileya Gargbanyi haihuwar Jenuwa (Januwa) ne. Shi ne dan fari na Nubumga Donzomga Garbasa. Bayan Bileya sai aka haifi Kpukpo, dukansu 'ya'yan da aka haifa a Jenuwa ne. Sunan uwar Bileya Inarbu 'yar Kutep ce, sa'ad da an kafa birnin Donga da shi da kanensa dan ubansa Kpukpo sun zama cikakken saurayi majiya karfi, sun san kakansu Garkiye I, sosai. Shi ko Kpukpo bayan da ubansu Garbasa ya dawo daga yakin nan na Bayaro sai annobar agana ta kashe shi. Suna da 'yan'uba maza da mata da yawa.

Bileya shi ne dan farin Garbasa, shi ne magaji. Kamannin Bileya, ja ne kakaura ya fi ubansa kauri, amma ubansa ya fi shi zati. Da ubansa ya ci sarauta sai Bileya ya karfi matsayin ubansa, ya zama magaji sha'anin duka da shi da ubansa ya ke yi don haka ya sami mahibba.

Bileya jarumi ne na kwarai 'Da daya a bakin 'ya'ya goma. Cikin yakin Nya Kola da Bayaro shi da kanensa Kpukpo sun nuna mafificin jarumtaka, abin fada ko yaushe. Ya rinjaye 'yan'uwani uban duka. Shi da kansa ba shi da shačiki, amma yana da dan'uwa guda daya ciki wa'umma : aka haife wancan kana ubansa ya aure uwa tasa ya kuma haife shi daga baya (watau uba kowa da nasa). Yana da 'yan'uwa 'yan 'uba (li'abbi) da yawa maza da mata (watau uwa kowa da tasa).

Da ubansa Garbasa ya bar duniya sai ya gaje sarauta, Gbanguyeba ne ya yi masa al'adar sarauta, ya zabi sunan sarauta Gargbanyi. Shi mai saurin fushi ne kwarai ya ki jinin reni matsananci. A sha yanzu magani yanzu, kunin (quinine) ne shi : yanzu ya yi fushi yanzu ya huče. A cikin abokanen amincinsa Nya Yeba ya sha kansu duka, ya fi saura a wurin Gargbanyi farin jini. Da ya ci sarauta mahibbar Nya Yeba ta dada hawa har magana tasa ba ta tabewa ga Gargbanyi, ya sami izni mai-yawa saboda tsananin sonsa, har ya hallaka rayuka da yawa don zafin mugunta tasa.

A zamanin Gargbanyi, in ya yi mafarki da mutum, to, mutumen nan ya shiga uku. Cikin gidansa (ba masarauta ba) akwai itacen rimi, nan angulai su kan taru, har nan ne ma su kan kwana. In ya gan su sun hallara haka, sai ya ce suna jin yunwa ne ya sa a yanka akuya ko tunkiya, har ma wani sa'i saniya za a yanka, a rarraba nama a zuba masu, suna ci. Wani lokaci in ya gan su a tare haka, ya kan ce "Kai! kuna jin yunwa, amma sai gobe za ku sami naman ci." Gobe lallai sai ya ba su nama din su ci har su koshi, yana ganin yadda su ke wasoso.

Gargbanyi yana da mu'ujiza kwarai, ko don saboda zafin halinsa ne ya jawo masa wannan oho! Ba a ganinsa sau biyu, babu dama. Lokacin da an yi taron fadanci a gabansa sai a yi ladabi, a yi shiru. Zuwan fada sai an yi duba sa'an nan a ke zuwa, da tsoro da yawan zulumi da rawan jiki a ke zuwa. Ganinsa ya kan sa fargaba kwarai. Amma ga'abin mamaki, shi fa Gargbanyi yana da tausayi cikin wani abin, ba ya son ya ga wani yana fama da ciwo, lallai sai ya yi masa taimako mai-yawa.

Hausawa wadanda su ke sun fi kowa dadin baki, sukan ce da shi Alu (Aliyu) su kan yi masa kirari "Alu Sarkin yanka. Gigita maza, sa maza zawo. Alu, kai ne a dare kai ne a rana, kai gida kai daji. Ko mačiyinka ba zai ce da kai rago ba. Mačiyinka na shakka, masoyinka ma na shakka, da haka, da haka ka dinka duniya. Alu Sarkin yanka gara gobara da halinka." Ga su takensa :

1. Gara gobara da halinka. Gobara gidan fada.
2. Ya fi karfin takara, raba musu dan Garba (watau dan Garbasa) Da sauran tarkacen take da makada su kan makala masa.

Ya mallaki duk kasar Donga yadda ya gada, har ya dada Munshi, Garpua a yamma. Amma goshin da zai bar duniya

Garjila ya sa masa soko kadan cikin kasarsa ta wajen Binyi a Garkola har zuwa Nukpo. Gargbanyi ya yi sarauta shekara bakwai kadai, bai mori sarauta sosai ba, ya tara dukiya da haure da yawa.

Sha'anin anishuwa da na al'adun Chambawa suna nan tashe babu kome da ya kasa. Sarauta da mulki ya rike su da karfi kwarai, amma ya yi sakaci ga Nya Yeba har ya shiga tsakaninsa da kaninsa Bumledoja ya sa aka kar kanensa.

Cikin zamanin Gargbanyi babu abin da ya tsokale masa ido ta kowace jiha da kowace dangin al'umma. Duk garuruwan kasarsa babu ko daya da ya tayar masa, amma an yi parraka mai tsanani tsakaninsa da Jahunawa a kan hamaiyar sarautar Sarkin yakni na wajen su, har abin ya zama na yakni. A zamaninsa zakoki suka yi ta'adi suna kama mutane suna ci da kyar wan-nan ya shude. Daga bayan parrakar Jahunawa nan na cikin birni ya zama tawaye Gargbanyi ya yake su, ya ci nasara bisa kansu.

Cikin zamaninsa ne Niger Company suka kafa dakin ciniki a Donga bayan da Baturen Company Mr. McIntosh ya kulla alkawari da shi cikin 1885, Mr. W. Wallace shi ne shaida a tsakaninsu : amma Niger Company sun fara bayyana tun ubansa yana da rai sai dai ba su sami iznin kafa dakin ciniki ba sai a zamaninsa.

Gargbanyi ya tara bindigogi, ya yi wa 'yan bindiga sarauta, ya dindinka masu taguwa da guntun wando, ya aminta su kwarai. Kullum ba shi rabuwa da alkotiya dare da rana : alkotiya tana nan kowane lokaci a karkashin kujera tasa. Ya haifi 'ya'ya maza da mata ga su a jere :

Mazaje	Mataye
1. Banyonga (Banyonga)	1. Naningha
2. Moya	2. Namima
3. Shimbura	3. Soniya
4. Tenyoa	4. Deniya
5. Nyaga	5. Nawela
6. Sanvala (Samvala)	6. Piya
7. Garboa	7. Nagwe

8. Garsama
9. Garpiya
10. Buma
11. Yeduya
12. Wuryeba

8. Sankena (Samkena)

Wadannan 'ya'ya da muka lasauta maza da mata ba a ambaci wadanda suka mutu tun ba su kosa ba. Gargbanyi bai sami haifuwa da yawa kaman kakansa ko ubansa ba, kowa da irin arzikinsa. Lokacin da ya ke ciwon ajali sa'an nan ya gane munafuncin Nya Yeba don satar sarahtar Chamba; ya ba da umurni ga Yerma Sonyonga ya hallaka Nya Yeba da uwa tasa nan da nan.

Labarin Garbosa I, Gara Na Donga Na IV

Sonyonga Garbosa I, shi ne wanda ya gaje sarauta bayan Gargbanyi. An haife shi a nan birni ne, ya kuma cika girmansa da wayo tun ubansa Garbasa yana da rai. Ubansa ya yi masa gida ya kuma yi masa aure biyu rana daya da Naa-Zanna da Bondiya. Zanna ita ce uwarr gida, ita ce ta haifi Ninyonga dan farin Garbosa I. Bayan wannan Bondiya ta haifi Bibonga, kana kuma Naa-Zanna ta haifi Natikla diya ta mace daga baya. Amma Danghana ta haifi Damiya da na uku.

Garbosa I, kakaura ne wankan tarwada. Yana da kashin zaki murmulalle kamar kashin ayu. Yana da karfi da yawa amma wansa Bumledoja ya dara shi. Garbosa I, kuma ya fi shi zati. Garbasa ubansa ya fi shi zati, shi kuma ya dara ubansa ga kauri. Sunan uwa tasa Anyishi Kentu ce.

A zamanin da Gargbanyi ke sarauta, Burba Sarkin Bakundi ya hilace Gargbanyi ya ce, "Na gani ku Chambawa ba ku san sarauta daa ke ba da magaji ba, sai ku kan kira shi shugaban 'yan Sarki kawai. Amma mu Fulani muna da sarautar da mu ke ba dan Sarki magaji. Ya fi kyau ku ma ku yi haka, don kuwa yin haka ya fi daraja." Gargbanyi ya yi shawara da Sarakunansa Chambawa a kan wannan, ya ce, "Kun ji kun ji abin da Burba ya fadi, me ku kuka gani ?" Sarakuna suka ce, "Mu dai mun gani tun da Burba abokin ubanka ne ya ba ka irin wannan shawara yana da kyau. Saura sai abin da kai don kanka ka gani

ko ka tsinkaya." Sa'an nan Gargbanyi ya ce "Sonyonga magaji ka je Kundi mu ga yadda Burba zai yi, ni dai ban san wannan irin sarautar ba, ban yi sarautar Yerma ba sai gadon sarautar gidammu na duka. Ubammu Garbasa bai taba zuwa can Bakundi ba, ni kuma ban taba zuwa ba, ba ni da sanin al'amarin nan na Fulani. Wannan magana cewa Yerma bakon abu ne garemu Chambawa, ba mu taba sanin wannan ba sai dai muna jin Fulani da Hausawa su kan kira Yerma. Amma idan aminin mutum ya ce zai kare shi da wata dabara sabuwa sai mutum ya yarda ya gwada ya gani ko dabadar za ta amfane shi ko babu. Je ka wurin Burba.

Sonyonga ya shirya ya tashi, da shi da wasu 'yan'uwansa Bilkoya da Wanga da Banyonga da wasu mutanen, da Sarkin Yaki Angulu da Lesuku da makadsa. Ya tafi da daraja zuwa Bakundi. Da aka kai Bakundi, Burba ya tara Sarakuna tasa duka. Ya kawo rigar barage giwa girke mai kyau, ya sa masa, ya kuma nafa masa rawani, yana cewa "Kai ne Yariman gari." Bayan wannan Yerima ya dawo. Amma Yerima Sonyonga tun ba a nafa shi Yerima ba ya saba da Maina Kadiri, har Maina Kadiri ya zama amininsa. Kullum kuwa Maina Kadiri kanen Burba ya kan zo nan Donga ya yi kwanaki har watanni kana ya koma Kundi. Sa'an da Sonyonga ya ke aminci da shi sai ya dada gwanintar nadin rawani. Shi Bappa Maina Kadiri kuwa gwani ne ga nadin, babu kama tasa duk Kasar Kiri (Muri Division). Ya koyo daga Sokoto. Lokacin da ya ci sarautar Donga Garbosa I, ya fi kowane Sarki marigayansa gwanintar nadin. Asalin nadi a nan Donga muna tsammani Garbasa ya koya daga tafiya ta Bauci ne, oho! Ba mu sani ba yanzu, amma mun tabbata ba namu ne Chambawa da ba.

Tun ba a nafa shi Yerima ba yana makwabcin Liman Audu. gidansu daura da juna. Ya koyi fatika daga wurin Malam Audu Limamin Donga na fari, nan da nan ya iya, ya karbi addini yana yi. To, dalili ke nan ya so sha'ani na wajen Fulani; tafiya gidan Fulani bai dame shi ba. Ba shi da umman wa abban. Cikin uwa tasa shi daya ne kafai, amma yana da 'yan'uba da yawa. Tun yana saurayi yana da mahibba da farin jini kuma. Da wansa Bumledoya. Ya mutu yawancin masu binsa duk suka komo ga Sonyonga. Shi dai mai son gwaninta ne a cikin kowane abu. Da ya karbi addini yana yi ya yi kokari da shi da gaske har ya koya wa mutanensa (watau mutanen fuskar fada): wannan

kuma ya dada masa mahibba daga Musulmai. Sa'an da ya ci Yarimanci ya kaura ya kafa sabon gida mai-girma ya gina soro. Da ya ci sarautar Garbosa I, bai bar addini ba har ya gina masal-lacin kansa cikin masarauta. Ya iya karatu da dama, yana da addu'o'i iri iri : yana yin wurdii da gaske. Abin da mu Chambawa muka gani KoKarinsa fa ya fi na wasu maluma. Har ya kudurta zai kai wasu 'ya'yansa makaranta a Kano wurin amininsa Mallam Ibrahim amma bai sami zarafin yin haka ba, har ya bar duniya.

A cikin sha'animmu Chambawa shi gwanin gaske ne na kwarai kuwa. Da ya gaje sarauta ya yi mu'ujiza da gaske. Cikin zamaninsa ya fi kowanemmu sanin sha'ani namu na Chambawa. Ko da ya ke muka ce shi ne Sarkimmu Chambawa wanda ya fara karbi addinin Musulunci duk da haka bai yashe mu Chambawa ba. Idan ana wasan lera ko Voma; Garbosa I, yana yin wa'ka da Chambanci, yana fadfin kowace ma'anar waka da a keyi da lera ko da voma. Ya fi duk 'yan ubansa da kowane daya na kabilar Sama da kowane Ba-Chambe na zamaninsa sanin al'adu namu Chambawa. Allah ya yi shi, shi, mai fahimi ne da kuma hikima, haziiki ne shi.

Kai! Kai!! Garbosa I, ya yi abin fada har ba za mu iya ba da dukan labarinsa a dadfi ba : in mun fadfi wasu, i, wasu labarunsa sai mu manta. Shi mai son a fada cewa ya fi kowane Sarki na kasashen nan. Cikin sha'animmu Chambawa gwani ne shi, sha'anin Muhammadiya bai kasa ba: sha'anin Fulani kuma bai gaza ba. Ga zancen harshe, ya ji harsuna dabam dabam : ya fi duk Sarakuna marigayansa. Halinsa mai son annashuwa ne kullum babu fasawa. Har wa yau kuma shi karawan Sarki ne, mai son ado da tsabta kullum. Kome nasa yana so ya yi shi, ingantacce mai wuyan kwaikwayo da gaske. Yana da hankuri mai son zumunta ne shi.

Da ya gaje sarautar Donga ya yi sa'a da gaske matsananci, don dukiya da ubansa Garbasa ya tara da kuma wadda wansa Gargbanyi ya tara, duka ya gada, Garbosa I ne ya, fatattake su duk. Shi kuma yana da kashin arziki, ya yi samu a zamaninsa da yawa, saboda haka kome ya so na annishuwa mai sauksi ne gareshi don biyan bukata babu wuya gareshi ba. Har ya zama a kan ce da shi Garbaushe mai dubun kaya, in ji Hausawa.

Garbosa I, mai shagali. Wata rana ran jajibre, Ali wani

iikakken maharbi ya dauki sa'a ya je tabkin Shishsha, sai ya yi gamun katar wadda ta fi laya, ya harbi toron giwa. Ya yi mata take, ya kawo haure guda na Sarki, ya ba Garbosa I. Garbosa I nan da nan ya sa aka je kanti aka sayar da shi aka kwaso dukiya ba na a fada ba : gama a lokacin cinikin haure babba yi fi £50. Da aka kawo ya dindinka riguna da zanuwa ya hada da kayan da da ya shirya da fari, da sassafe ran salla ya rarrabar sarai. Ya koma sayan sauran haure daya daga wurin Ali maharbi da bayi. Ya sayar da shi a kanti ya debi dukiya ya yi bukatar salla, kafin kwana biyu duk sun kare.

Aka ce sa'ad da yana Yerma (Yarima) ya sami so ga wansa Gargbanyi sabo da biyayya tasa don haka kome sarar da Nya Yeba ya yi a kansa ba ta kama ba. Kuma goshin da wansa Gargbanyi zai bar duniya ya yi masa jawabi a kan rikon 'ya'yansa. Shi kuwa bayan da ya gaje gidan bai yas da alkawari ba. Ya tara dukansu, ya kiyayye su kamar 'ya'yan da shi ya haifa a cikinsa, i, ya fi maida hankali gare su bisa ga 'ya'yan kansa. Da haka manyammu su ke yi sai a zamanin Garkiye II, wannan al'amarin kuma sai ya juye. Garbosa I, ya rike 'ya'yan wansa Gargbanyi da kyau da amana har suka yi girma, ya yi wa kowanensu aure, ya ba su kome da kome yadda ya kamace 'yan Sarki, kana ya fidda su a gidansa ya yi masu gidan kansu. Su kuwa 'ya'yan nan banda Banyonga da Moya sauran fa duk ubansu Gargbanyi ya bar su suna yara ba su fahimci kome ba : ba su gane yadda sippa ubansu take ba. Sun yi girma da sanin kome da zaman gidajen kansu duk daga wurin Garbosa I. Ya jowo 'ya'yan wansa Gargbanyi, i, har da su 'ya'yar 'yan'uwa tasa mata ('yan kawu) duk a gareshi ya goye su : amma 'ya'yan kansa ya tura su ga 'yan'ubansa. Haka ake yi da, 'ya'yan dan-'uwanka naka ne, naka kuma na 'yan'uwanka ne.

Garbosa I, Sarkin adilci a zamaninsa ba shi yarda sha'anin gwaska ba tun da ya ci sarauta, ba ya son kisar mutum ba, ya kan ce gara in sayar da shi, ni ina murna na sami abin bukata, shi kuma wanda aka sayar da shi yana murna zai ci hatsi yana rayuwa ko da yake a wani gari ne ko a wata kasa ce ya fi masa mutuwa.

Garbosa I, in ya je wajen su Abakwariga sai kace da ma Allah ya yi shi Abakwariga ne, sai ya fi wasu 'yan Abakwariga sanin abin gargajiyan su kuma koya masu wani abin ya

karfafa su. Idan kuwa ya zo wajen su Kpanzoa sai kuma ya nuna iyawa tasa. Ga zancen su Kentu wannan kuma babu abin da za a gaya masa ko kadan, har wakoki iri dabam dabam ya kan rera wa su Kentu. Ga sha'anin Jahunawa kuma Garbosa I gwani ne ga busan (waza) wasu kaho guda 6 har kuma rawanta da kidinta; Garbosa I yana son waza da gaske, kullum yana yin waza, a zamaninsa ya inganta waza, har ya sa tsofaffin Jahunawa su kan yi rawa. Ya kan kawo wakoki iri iri ya sanya ga waza. Kai! Babu abin da ya gagare Garbosa I kome da kome lallai sai ya zama abin fada ga saura. Hausa na kowane dangi mai zaman wannan birni Garbosa I ya iya, ya kuma san sha'ani nasu da halinsu da irin abin da ke daukar zuciyarsu. Mutum kaman irin na Garbosa I mai haziki irin nasa babu. Tun da aka yi garin Donga ba mu taba ganin mai haziki irin nasa ba, ba mu kuwa ce za a sami irin nasa a dadfi ba.

Garbosa I adilci Sarki, shi ne wanda bai kula ba, ya darajanta fadawa : ya yi masu sarauta dabam dabam. Ya dauki tsabiyar Fulani da Hausawa. Shi ne wanda ya fara ba fadawa dadfi, ko da yake su fadawan nan ba irin dangi daya ba, ba kuwa Chambawa ne kadai ba, amma aka zabo su cikin masu saba masu watau zagage, wasu kuma aka kamo su daga yakki, wasu fa aka panshe su ne, wasu kuwa aka fishe su ne daga noman gandu, wasu kuma aka kawosu ga Sarki ta wurin rikicin gidajensu, sha'anin wajen dangi ko zuriya tasu, aka dasa su aka ba su dadfi Garbosa I ya darajanta su. Ya nada wa Masunde (Matsonde wani bawa Jukun) Sarkin fada ya nada Nodi Kashalla, ya nada wa Gajere Ajiya, ya nada Shinjera Sallama, Kasa kuma Turaki, Ali an nada shi Danrimi da Shamaki Futo, da Boshi Gado, da Sunkuya Barde, da Majidadi Bayaro, gama da yana Sarkin zagi ne, daga bayan da ya dawo daga tafiyar Kano ya cire shi ya kawo shi cikin ayarin fadawa ya ba shi saraute Majidadi. Ya kuma ba Tibisha Galadiman zagage. Su kuma fadawan nan da zagage suka bai wa sauran 'yan'uwansu saraute yadda suka so. Ya hawadda dukan 'yan'uwansa da fadawa a kan dawakai da manyan riguna da alkyabbu da duk kayan saraute. Da dai sai Kashalla da Ajiya su biyu kadai Gargbanyi ya nada.

A wajen Chambawa ya nada sarakuna da yawa dukansu cikakke, har ya kara, kaman Sarkin Karma Bargo. A wajen Jahunawa ya nada wa Burgago Sarkin Jahun, bayansa ya nada

Barwa. Sarkin Ya'ki ya nada wa Angulu Kwaso. Sarkin Hausawa bayan Aji ya nada wa Samu. A wajen su Kentu ya nada wa Kpefo, Gashikala, da Gadingha, da Gatema, da Galabum. Ya yi sarakunan garkuwa (Garpana) da yawa sun fi ashirin, da kuma mabiyansu. A wajen Jibawa ya nada Dazuma, Gabongha: wajen su Kpanzo ya nada wa Ago Galin, Agbushi kuma Gangum, duk shugabancin zuriyarsu ce. Ya yi sarouce sarouce da yawa, manya na cikinsu duk yasa masu riguna masu aska takwas, bayan da aka fara ba su sarauta irin ta Chambawa ta wurin rataye bulala. Ya kuma nada masu rawani gabadai da bayarwar riguna. A zamanin Garbosa I aka fara nada sarauta da riga da rawani, ya bi tsabi'ar Fulani, amma fa gabannin wannan sai an fara nada sarauta irin na Chambawa kana a karfafa.

Ya nada wa makera saraatu, ya ba Gani Sarkin Makera, shi ne na farko. Angyewo kuma ya ba shi Galadiman Makera, Kpanghati kuma Asumate. Duk irin dangi da ke nan birnin masu jama'a da dama a bayan su, Garbosa I ya ba su saraatu. Al'amarin Garbosa I, da yawa suke sun fi karfin a lasautasu, in mun ce za mu yi kokari mu kirga su lalle za mu manta da wasu, mun tabbata haka. Ya nada wa Agwabi Sarkin Nama lokacin da ya je yawon kasa a Nama, ya kuma nada Giwa Bisa, da Adi Sarkin Asukpu. Ya nada wa Galima Sarkin Baka a Donga, Shidawa kuma Galadiman Baka, ya tara maharba da yawa. Wurbo kuma ya basu sarauta. Ya nada Sarkin Bante ya ba shi doki ya kuma nada Galeya (su Ndoro ke nan da Tigon).

'Yan bindiga kuma ya adana su da kyau, ya dada yawan bindigogi, har ma ya sayo wa kansa bindiga irin na soja sosai (rifle) ya sa wani abokinsa Baturen Kamfanin Shali ya sayar masa da rifle. Banda wannan kuma ya sayo wasu irin bindigogi wadanda ake harbasu da harsashi. Ya kuma sayo alkotiya banda na Gargbanyi da ya gada. Ko ya tafi farauta ba shi rabuwa da alkotiya da harsashinta cikin aljifun kansa ba. Ita kuma mai-cibi (rifle) wani ya kan dauke ta tare da harsashinta.

Ga zancen dawakai, shi ya inganta adon dawakai na zage, amma a cikinsu guda hudu kadai yake hawa. Doki daya na kakansa, daya ya aza shidokin ubansa Garbasa, daya ya aza shi dokin wansa Gargbanyi, duk da dokin kansa dawakai hudu ke nan. Banda abin da ya gada linzaminса sayan hannunsa 100

ne. Kuma ya dada lifidi biyar a kan abin da ya gada. Manya laima biyu dayan kaman daki ne ya hada da na wansa duka uku ke nan.

Zancen farauta. Kai! Kai!! Mu da muke ba ka labarin nan yanzu tun da aka haife mu har zuwa yau ba mu taba ganin mai son farauta irin na Garbosa I, ba. Ko da damana ko da rani duka daya ne a gareshi, ba shi son zama wuri daya. In ba wata lalura ce ta hana shi ba ba shi yin kwana biyu bai tafi farautar sara (ruguna) ba. Shi gwani ne mai iya gudu da gaske, duk ya fi kowa gudu. Shi kansa da Mugba, daga baya Garbosa I, ya sanya dan'uwansa Dingha (wanda aka nada masa Gangum Babba daga baya) su uku su ne Gula—watau masu shigan ciyawa su tashi nama zuwa wurin ruguna. Wata rana Garbosa I, don tsananin gudu da karfinsa ya yi karo da wani kututturen Kirya, ya tumbuke shi duk da saiwa. Kai! akwai mutum a wannan wurin, da wuya a sami irin sa. Ko da yake ya kuje a kafafu, amma bai yi kasala ba. Da aka dawo gida, ya nem'i fari ya yi bandeji, ya nade kafarsa da kyau kashegari ya koma tafiyar sara yana mai mazakuta kamar kullum, bai rage kome cikin abin da ya saba yi ba. Garbosa I, ya kan tafi farauta ya yi kwanaki wani zubi har mako biyu yana jeji kana ya dawo. Yadda ya ke yi a cikin farauta haka kuma in ya je yak'i, yana so lalle ya yi gwaninta.

Garbosa I, gwani ne ga fasalin dinki, in zai dinka wa sarakuna da 'ya'yan Sarki da fadawa riguna, shi da kansa ne ya kan yi fasali duk ya shirya sarai sa'an nan ya ba madinka, su dinka. Ya kan jibge su a kwanduna, bayan an gama dinki sarai ya rarrabar. Madinka manya sanannu mafi gwaninta Adibawa da Kpangha. Garbosa I mai iya ado ne kwarai, mai iya tafiyar sarauta kuma ainun. Kowane adon da ya yi ya kan karbe shi da gaske, ba shi rabuwa da rawani, alkyabba in ya rufa sai kace da ma tare aka haife shi da ita. Ba ya rabuwa da rigar giwa girke ingantacce da girkuna masu aska takwas. Matansa kuma ya kan ba su tufafi iri iri masu tsada, irin da wani ba zai iya kwaikwonyonsa ba. Da dukan harajin kasa nasa ne sai abin da ya yi. yadda ya ga dama.

Garbosa I, ya yi mata da yawa, muna tsammani ya dara ubansa Garbasa kadan saboda ya gaje wasu sa'an da ya yi sarauta : amma Gargbanyi mun tabbata ya fi shi yawan iyali sosai. Garbosa I shi ne Sarkin Donga na farko da ya auri diyar

Sarkin Wukari. Da Garbasa da Gargbanyi da Garbosa I, iyalinsu kanana ba su zuwa dibar ruwa lalle sai wani ya raka su, gaba daya su debi ruwa su dawo gaba daya. Da sabon zama-ni ya shigo sa'annan sha'ani ya warware.

Garbosa I, ya haifi 'ya'ya da yawa ya fi duk sarakuna na gabansa, yawan haifuwa maza da mata. Ya kuma fi su da yin bukata. Ko bako in Garbosa I, ya gan shi mai cika fuska ne sai ya zamshe shi ya kawo doki da kayansa da alkyabba da dan ciyawa da kuyanga da riga da rawani ya hada ya ba shi, duk rana daya. Ya jowo mutane da yawa na wani gari ya zamshe su. Kai!! Duniya ta wuce, ku bar mu mu huta kawai, ko mun fada wani ba zai gaskanta ba. Mu Chambawa da ke tare a nan da kuma ku fadawa, me kun ce ? "Kaiya! Irin na ubangijinmu kuma ai babu." Su mutane na wannan lokaci da ke rayuwa maza da mata su manya, wayewansu da sanin farauta na mazaje duk suka koya a zamanin Garbosa I, ne. Shi ne wanda ya kan koya wa fadawansa a bayan gari cikin ganyaye da kutufani yadda ake yi cikin yakı yana cewa kaza da kaza za a yi, yana kan doki ya kan koya masu. Ya sauko kuma ya koya wa matafiyan kasa da dakaru da sauransu abin da ake yi cikin yakı domin in an je gaban yakı lalle sai a yi nasara. Shi gwani ne ga havan doki.

Garbosa I, shi ne ya yi sarkin makada da Sarkin Kakaki, ya kafa banga ya sanya Mbawe da Angulu da Angye da Sokwa da wasu mabiyansu ya hawar da wasunsu bisa dawakai. Shi ya kafa koso.

Ga yadda aka sarause shi. Ya dade ya na Mu'kaddashi. Chambawa manya suka neme shi da shawarar sarauta ya kan ce tukuna lokaci bai yi ba, kullum haka ya ke yi. Yana nan yana Mu'kaddashi sai Chambawa tsosfi da sarakuna da manya suka hada shawara, sai Kpanghati Foa ya dauki bulala ya kafa masa a kafada, yana cewa "Karbi kayan gidanku, yau ka gaje ubanninka da kakanninka. Ka rikemu da duk duniya da kyakkyawan mulki yadda na gabanka suka yi. Da fata kuma mu yalwata duk jama'a fiye da abin da muka saba yi." Da Garbosa I, zai yi wankan sarauta Kpanghati Foa ne kuma har wa yau ya yi masa al'adar sarauta, ya zabi sunan sarauta "Garbosa." Kuma da aka gama sha'anin bukin fitar sarauta sarai, sai fa Garbosa I ya nafa wa Kpanghati Foa sarautar Gbana—watau Galadiman gari. Amma shi Gbana Foa tsofo ne bai dafe cikin Galadimanici ba ko wata guda ma bai rufa ba sai ya mutu.

Kowace shekara Garbosa I ya kan tafi yawo cikin kasa, ya zaga duk kasa ya ziyarci talakawa ya ga yadda su ke. Wata rana Garbosa I yana cikin yawon kasa sai Muhammadu Mafindi ya aiko masa da takarda, takarda ta same shi a gidin dutsen Nyivu cewa yau Allah ya nufa shi ne Sarkin Muri. Da aka dawo gida Garbosa I ya aiki Bayaro Majidadsina da kayan goro biyu, manja kuma kaya biyu. Sambo dan Kpoba, jikan Galim Layo shi ne ya dauki tabarmar Majidadi. Majidadi ya tafi da takarda don ya ga Muhammadu Mafindi da samun sarauta tasa ya kawo labari kuma. Da aka kai aka idar da sakon Garbosa I shi Sarkin Muri ya yi murna da yawa ya bada doki guda, aka kawo wa Garbosa I ya dauka ya bai wa Yerma Bilkoya.

Garbosa I ya mallaki dukan kasar Donga yadda ya gada. Garbosa I ne ya kafa Gindin Dutse ya zamshe Madaki Shirama, ya gama shi da 'Dan-Sokkoto ya je ya kafa masa wurin. Ya dauko Garba kuma wani rikakken maharbi daga wajen Tigon ya dasa shi a Tati; ya zauna. Garbosa I kuma ya kafa wa su Dibowin wurin zama inda suke a yanzu, gama sa'an da Garbosa ya yake su daga baya suka kaura zuwa wajen su Binyi a Garkola da ba su jitu da su Binyi ba babu dadin zama dalili ke nan Garbosa I ya ware su ya kafa masu wurin zama. Haka kuma ya kafa wa su Ndessim wurin zama inda suke yanzu; gama su kuma daga Shimo sun taho tare da sauran 'yan'uwansu su ma irin Binyi ne. Ya kuma kafa Gwanda ya maida shi zango ya zaunad da Galima wani mutumen Ndafur bayan da ya nadu masa sarkin Baka. Kuma ya kafa Sai Tiv (Salatu).

Garbosa I ya sa Audu—Madugun Kare da Shishi Bafun da 'Dan Sokoto fadawansa da wadansu sun fi goma suka huda hanya daga Gidan Sama (amma an ketare kogi da sawu ne gama da rani ne), har Dumbu hanyar goro don fatake su rika bi zuwa Donga. Ita hanyar goro mai zuwa Takum da ake bi ta Garbosa I ce da ya huda, ta mutanen Takum tana wajen Lumbu. Amma kafin a huda wannan hanya Tumoi ya taba zuwa Bissaula shi ya bida shawara ga Garbosa I cewa ya yi hanyar goro ta fatake. Amma Garjila Sarkin Suntai ya sa masa soko cikin kasarsa wajen gabas a Bibinu da Buban da Nukpo banda Gidan Ya da Daniya da Birkan.

Hausawa suka sa masa suna Muhamman kuma wasu mai-makon cewa Garbosa, su kan ce Garbaushe. Kirarinsa, Hausa-

wa su kan yi masa kirari cewa Muhamman Sarkin adalci, kome naka dubu ne. Adalin Sarki ka yi ta ka ka yi ta raggo, ka gama ciniki ga badai. Sarki mai kamun wani Sarki, zaki maci kananan zakoki. Ka raya dubu, ka kashé dubu da malamai da maharba ka ke tafe. Zagagensa guda goma sha biyu zababbu ne dogaye, shi da kansa ya kan koya masu yin kirari. "Wuyan wuri ban zo ba. In na zo magana ta kare." in ji shi, "Garbaushe bai kwana da tsoro ko shakkan kowa ba magajin Garba (Garbasa) in ji Sarkin jauje. Masu banga suna cewa, "Hade Saraki, Garbaushe maza, tun da na gan ka damishin maza." Da irin wakokin yabo da yawa. Takensa, da masu ganguna suna kada masa guda biyu musamman: 1. Zarto kada ka so reni (kowace kasa in an taba shi lallai zai yi karo da su). 2. Da mai kaman uba. Ana kadawa algaita tana yi, kakaki kuma na nasá, ana kara kirari da yawa. 3. In ba ka gagara ba wa ka bar ka? Taken ubansa ne, ana kada masa wannan kuma. Masu kotso kuma su kan ce Garbaushe mai shagalin gaba—mai kaman uba. Jatau, Jatau Muhamman gishirin gaba mai kaman uba. Mai rayad da marayu da baki. Da wakokin yabo na irin wannan da yawa.

Garbosa I babu abin da bai iya ba ka ga banga da kotso da kansa ya kan kada ya koya wa mutanensa: gama shi in wani ya yi abu in dai yana wurin babu wuya sai ya koya ya iya, kakaki da algaita duk ya iya busa da kida. Kadan ya karbi hauren giwar nan yana busawa sai ka ce zai tsaga shi don iyawa. Mu ne 'yan'uwansa da bayinsa fadawa muka buße ido da sanin abin duniya duka ta wurin Garbosa I, amma ba mu taba ganin wani abu haka ya gagari Garbosa I ba, Garbosa I ya yi zamani; bayansa kuma sai labari. Kaman jikinsa yana kaikayi in bai yi kyauta ba sai ya yi. Garbosa I mai son zumunta ne kwarai, ya riķe dukan dangi da talakawa da aminci da amana. Ya auri diyar Agudu Manu (Audu-manu) Sarkin Wukari da diyar Boshi na II Sarkin Takum.

Ya yi shekara 7 yana Muķaddashi, amininsa Sarkin Kudu Misa ya so ya hilace shi cewa shi zai yi masa sarauta irin tasu ta Fulani a Kundi, ya ki ya ce, "Haramun ne, mu Chamibawa ba mu taba yin Sarki a wurin wani dangi ba." Sa'an da Garbosa I ya shiga a masarauta bayan da Kpanghati Foa ya nada shi, ya yi shekara 12 yana sarauta ---watau shekarunsa duk cikin mulki

19 ne. Amma dukiyar da ya batar tun yana Muķaddashi shekaru bakwai din nan sun fi na sa'an da ya ci sarauta nesa.

Ya haifi 'ya'ya da yawa maza da mata ga sunayensu nan a jere:

Mazaje

1. Ninyonga
2. Bibonga
3. Damiya
4. Dinshiya
5. Loya
6. Nongha
7. Jangha
8. Livala
9. Nulamuga
10. Nyondamuga
11. Sopiya
12. Nummushena
13. Nwanjingha
14. Yakubu
15. Adamu (dan Fatu)
16. Lumkpo
17. Bitēya Sambo
18. Bodinga Umaru
19. Yebirga
20. Kobozonga
21. Nugana
22. Garkulyebiya Atiku
23. Sama (dan Nyongo)
24. Daya
25. Dayebga
26. Samma
27. Bora
28. Yelo
29. Duya
30. Varmana
31. Mbura
32. Painga
33. Sama Isa
34. Yabura

Mataye

1. Natikla Varkama
2. Danga
3. Gibuya
4. Nanuma
5. Piya
6. Sona (Sona)
7. Namyena Kunvala
8. Vadaa (Valdaa)
9. Mairamu
10. Jelemiya
11. Patu Vala
12. Ashetu I.
13. Shenyoa
14. Varsua
15. Shebuga
16. Yateni Ashetu II
17. Sankina
18. Asatu
19. Namima
20. Nanyoa
21. Nawela
22. Nyonbuya
23. Nawoba
24. Nummomuga
25. Naliba
26. Zainabu
27. Kusanga
28. Kyena
29. Mushiya
30. Pyenkpangha
31. Jemiya
32. Kuna
33. Natema (ita ce auta)

35. Sadoa
36. Garduya
37. Vara (sama dan Wakuru)
38. Lebilya
39. Yeduya
40. Boiga
41. Lezuya
42. Fobamiya
43. Isa Nubuya
44. Lenyoa
45. Audu
46. Baga (shi ne auta)

1. Ninyonga uwa tasa Naa Zanna
2. Bibonga „ „ Bondiya
3. Damiya „ „ Danghana
4. Natikla „ „ tata Naa Zanna
5. Danga „ „ Danghana

Su biyar din nan Garbosa ya haife su tun ba a nada shi Yerma ba, sauran 'ya'yansa ya haife su cikin Yerma da kuma sarauta.

1. A cikin lissafin 'ya'yan nan na Garbosa I, maza da mata ba mu ambaci wadanda suka mutu tun suna kanana ba: gama da yawa sun mutu.
2. Garbosa I, ya yi mata wajen 150, ya kuina haifi 'ya'ya maza da mata sun fi dari nesa, saboda wafansu sun mutu tun suna kanana ba a iya tabbatar da dukun jumlarsu ba.
3. A cikin wannan jerantawar sunayen 'ya'yansa maza da mata – ba a jeranta bi da bi dukansu dai dai bisa ga girman haifuros ba. Wani wuri daidai a wani wuri an saba, amma bukata dai a sami sunayensu an kuwa rubuta su.

Shekarunsa 19 ne cikin mulki ya mutu. A zamanin Garbosa I, Nubumga Donzomga ne aka kafa Masallacin Jumma'a. amma Garbosa I ne ya inganta Masallacin Jumma'a a zamanin sa kwarai da anniya.

Labarin Garkiye II Wanga Gara Na Donga Na V

Wanga ingarman mutum ne, yana da tsawo duk da kauri, yana da kuma karfi. An haife shi a nan Donga ne, yana da Shaiki guda daya shi ne Ninyoya. Wasu suka yi masa lafabbi Samtiti—watau 'yan'uwa da 'yan uba yana da su da yawa. A cikin 'yan'uwansa yana bin bayan Yerma Bilkoya ne. Sunan uwa tasa Asi diyar Wapan (Jukum Basu).

Wanga zarumi ne mai dacin zuciya ne shi, amma ba wai na kisan mutane ko mugunta ba. Gwani ne ga hawan doki, cikin zamanin da Garbosa I dan'uwansa ke sarauta shi ne mai horon dawakai, kome gagaran doki in Wanga ya hau sai ya bi da shi har ya zama horarre.

Lokacin da ya ke dan sarki shi gagaranne ne, daga nan ya kantafin har kofar ganuwar Wukari ya yi kame-kame ya dawo, ya fitini Jukunawa da yawa kwarai, har ya zama sananne a garesu.

Bayan da wansa Garbosa I ya bar duniya ya gaje sarauta, sunan sarauta tasa Garkiye ya dauki sunan kakansa, shi Garkiye na II ne. Ba-Yera wani tsohon dan'uwansu ne ya yi masa al'adar sarauta. A kansa al'adar sarautar Chambawa ta sake don kuwa shi ba magaji ne ba, amma Yerma Bilkoya ne, duk da haka ya wuce gabansa ya ci sarauta. Garkiye II shi ne farkon sarautar Turawa a Donga.

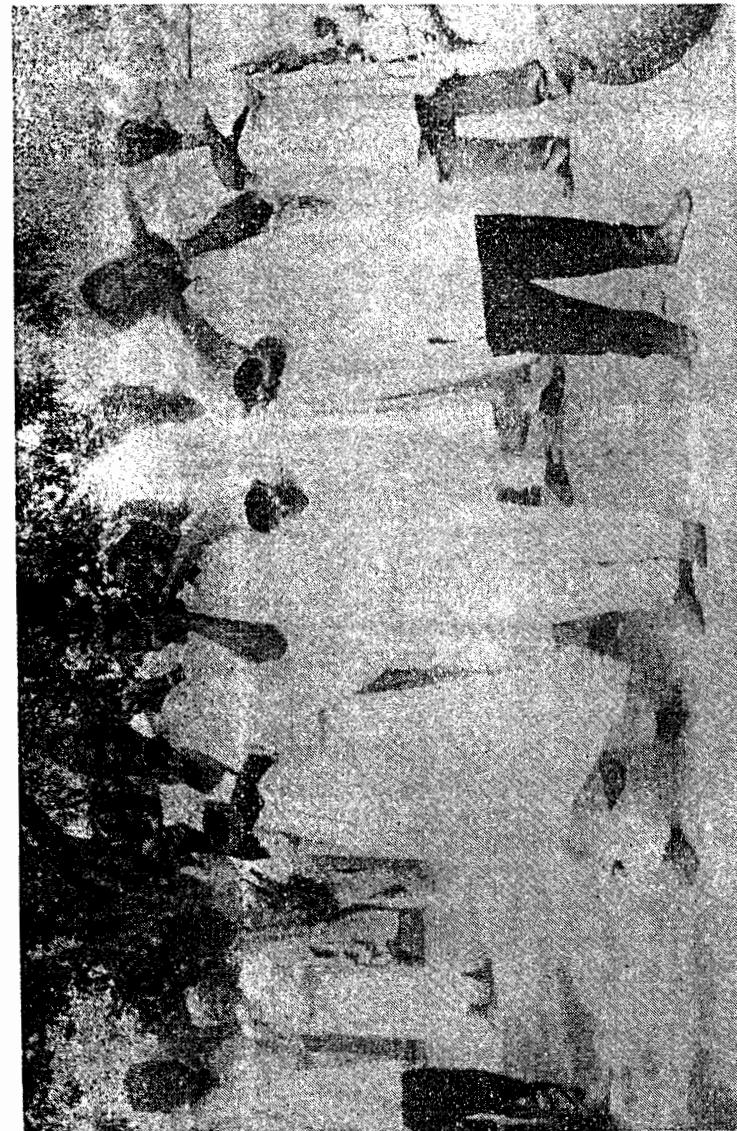
Da yana cikin sarauta ba shi da cikakken kwanciyar rai saboda damuwar majuyan maganar Turawa (Interpreters) da manzanin Turawa (Messengers) dalilin wannan wani bawansa ne, wai shi Angulu. Angulu bacuci ne dan Ndere ubansa yana noman gandu ne, asalinsa Kifon ne na Kumbo. A zamanin Garbosa I sa'an da Angulu ya balaga ya hada shi da Mbawe da Angye da Tsokwa, suna koyon banga a wurin wani baikon mai banga mutumin Hausa. Cikin yara hudun nan duk Mbawe ya fi su iyawa, amma Angulu ba shi da kai cikin ma'amalan nan. Da ya kara girma lokacin da Garbosa I ya aike Bayaro a Kano zamanin Sarkin Kano Aliyu sai aka cire Angulu daga kidin banga don ya yi aiki a madadin Bayaro. Da Bayaro Sarkin zagi ya dawo daga Kano, Garbosa I ya nadaf shi Majidadi, don haka aka bar Angulu ba a koma da shi wurin kidin banga ba.

A zamanin Garkiye II, Angulu ya sami so mai yewa har ya mai da kansa wani abu, duk ya rena kowa. Ka san dan makoya ba kaman dan magada ba, dasi ya bude masa kai har ba shi da wani hankali, ba shi ganin kowa da gashin kai, sai izgili ya ke kawai. Im majuyan magana sun zo tare da Bature a gidansa su kan sauva. Kadan Ubangijinsa Garkiye II ya aike masu da tuwo, Angulu ya kan musanya miya tasa mai lasiya ya ba da mummuwa, don nemar gwanintar kansa. Ya kudurta a ransa cewa tun da Turawa suka ba Amadu Likam sarautar Takum da Umaru dan Sidi a Ibi, ashe ba asali ne Turawa suke nema ba! Abin ya faci kowa ya samu (sarauta) sai ya yi.

‘Yan Chambawa duk suka guna da shi, su ‘ya’yan Sama kuma kamar su kar kansu don haushi, har kowa ya yi al’ wan dare da wannan irin sabon zamani. Babu irin muguntar da bai yi wa Garkiye II ba, amma fa Garkiye II bai sani ba, in an gaya masa cewa, “ka ji ka ji, irin muguntar da Angulu ya ke yi da kuma irin niyya tasa.” Sai Garkiye II ya kan ce, “kai ku kyale shi me zai yi, wane shi?” Ya zama har lokacin da ake shirya masu unguwa don aikin zamani Garkiye II ya ba Angulu unguwa guda.

Lokacin yakin Jamus 1914/18 Garkiye ya ajiye Angulu a Tinyisa don ya riña tara abincin soja da lebura, yana tare da wadansu. Amma da Angulu ya riña ya kori abokanen aikinsa, ya maida Sarkip Tinyisa Gargea kamar bursa, Kayya zamani! Angulu ya riña har ya sayi dawaki biyu, sai kuma tanadin kayan sarauta, duk masu aikin tafinta da kewane mai aikin Bature abokinsa ne. Kufin da Turawa suke bayarwa cewa ya kawo wa Garkiye II duk ya rife abirsa. Megansarsa ta dami Chambawa da duk mazamnan wannan birni, an dami Garkiye II da yawan kukar muguntar Angulu behili ne shi. Geshin da yakin Jamus zai fare Garkiye II ya aike ya dawo gida, ya fi. Sai Garkiye II ya sake aike a zo da shi a faure. Amma Angulu ya hada kansa da Amadu Sarkin Takum, ya gudu zuwi Takum da maganganun banza ga Joji, a lokacin Joji yana warin.

Joji ya zo Donga tare da Angulu amira Angulu bai sauva gidansa nan fada ba, ya sauva a waje, Joji, Bature yana da azancinsu ba kamar yadda a ke zato ba. Ya tambayi Garkiye II labarinsa duka sa’an nan ya buga wa Angulu tsawa, ya gigita shi kwarai. Ya ce “Munafuki! Koma bayan ubangijin ka, mai

Samarin Donga masu busar Yoma a lokacin wasansu

bata kasa. Ba ka da wani iko kai ba kome ba ne a Donga." Angulu ya koma bayan ubangijinsa ya zauna, yana mai jin kunya duk da abokanensa tafintoci. Bayan wannan Angulu ya yi tuban muzuru da kaza a baka, duk da haka Garkiye II ya karbe shi! Angulu bai bar mugunta tasa ba har Garkiye II ya bar duniya, hali zanen dutse. Angulu ya nemi sarauta tare da 'Yan Sama. Joji Mr. Whitelley ya kwabe shi aka nadaf wa Nyaga sarauta. Don yawan muguntar Angulu sai ya tube shi daga mai unguwa, ya yi fushi ya bar gari ya zauna a Takum da Rafin kada da Ibi, da Rafin Soja, yana munafunci. amma bai sami wata riba ba.

A zamanin Garbosa II, Bitemya Sambo ya nemi iznin zaman Donga, Garbosa II, da ya ke ya gane duk irin halinsa, ya fi shi wayo kuma, ya yardam masa, amma sai da Angulu ya rantse da Al'kur'an zai bar duk mugunta tasa gama Angulu ya ce wai ya musulumpta.

Garkiye II ba shi da farin jini wurin wadannan da muka ambata sunayensu a baya abokaneni Angulu. Kome ya yi duk sai a rena, wani lokaci ma kudin albashinsa ko anini ba zai samu ba, duk ya kan ba su amma ina a Banza! Ga cinikin dole kullum. Hamman tafinta ya sayar masa da wani dukushi £12, Mai-kai ya sayar masa da nasa wani dukushi £9, tilas ya saya hakanan yadda suka zura masu kudi.

Da ana ya'kin Jamus, wadannan mutane fa suka yi wa Garkiye II, kage, wai tun da gari da gari in sun ji labarin Jamus su kan gudu, amma mutanen Donga ba su kula ba, dalili Sarkinsu ya gama baki da Jamus. Kai!! Alhakin banza Jamus kuwa ba su nufo Donga ba balle a ki gudu. To, Turawan Soja masu cinikin rai da rai ne ba su da daman bincike kamar su Joji balle su gane cewa wannan maganar banza ce ta munafunci ne. Turawan Soja suka kai Garkiye II, a Suntai da kuma a Takum. Tafiyar fari ta Suntai, ni Bitemya Sambo ne na ke dauke da kujera tasa. Daga tara lebura a bariki sai kuma aka ce ya tafi tare da su. Garkiye II, da Abi da ni yaro karami kawai cikin jama'ar rundunar ya'kin nan masu damuwa. A lokacin babu tausayin rai ko bin ko'ofin shari'a, kome barkatai ne. Daga baya aka bi mu da guzuri da doki, amma Garkiye II, ya ki kome, ya ki hawan doki don bacin rai, mutuwa ta fi masa dadfi a lokacin. A wannan tafiya har mata cikin gari aka kama su

aká dora masu gari. A kan hanya Atumbui ya mutu saboda tsananin duka, aka yas da shi, jama'armu ta baya suka binne shi a ramin dabganya. Mutane da yawa suka yi ta aman jini da rawan jiki don tsananin dukan su Soja da helimomi! Ga nauyin kaya ga kuma duka.

Bayan da aka kai Suntai aka kakkame mutanen wurin, suka d'auki kaya a madadin wadanda suka gudu, aka sallame Garkiye II suka haye zuwa Bakundi.

Garkiye II ya dawo, ba mu dafe ba sai aka tada wani tashin hankali na kame kamen lebura. Tafiya kuma ta sami Garkiye II, aka kai shi har Takum. Wannan tafiya! har cikin masarauta aka shigo aka kakkame mata aka dora masu kaya. Shi dogon Baturen ya'ki mai kamun mutane tare da masinjoji, bayan da suka shiga cikin gida suka kame mata sai aka kame Gbana Gamuga, aka daure shi aka kai shi Takum! Ya'ki ya zama namu ne kuma ba na Jamus ba. Kai! Kai! Major A. E. Churcher wanda ya nadaf Garkiye II, shi ne Jojin kasa, yana Takum a lokacin, shi ne ya kwashi Garkiye II daga hannun Turawan Soja, ya sallame shi ya dawo gida, aka bar Gbana Gamuga kuma, ya dawo tare da shi. Muguntar masinjoji ya shahara a lokacin.

Garkiye II, bai ji dadin sarauta ba ko kadan duk ya kare zamaninsa cikin wahala, sai ka ce yana bauta ne kullum. Don haka a zamaninsa manyan gine-gine na masarauta sun rurru-she, sha'anin al'adun Chambawa duk sun lallace sau daya kadai ya yi Purma (Idin Chamba) a zamaninsa. Garkiye II, jarumi ne da ya yi sarauta, ba mu gane shi ba, ya fidda zuciya sarai cikin sarauta saboda damuwan manzanni da majuya magana da kuma Angulu a boye.

Zamaninsa na takaici ne, kome duka na sha'anin mulki ya koma da baya kwarai, har cikin nan gari an yi karancin mutane, gidaje da yawa suka lallace. 'Ya'yan Sama zuciyar su ta baci kwarai da gaske a kan sha'anin sarauta ya lalace kullum ja da baya ya ke yi.

A lokacin Garkiye II ne aka fara yin taron Ibi. Shi ne Sarkinmu na Chamba na farko da Gwamna ya ba shi sanda mai kambin Sarkin Turai, sanda ta daraja ta uku. Kowane taro manzanni da majuyan magana su kan wahalshe shi, suka maida shi baya. To a lokacin taurarinsu suna tsaye, suna samun

zarafin shuka mugunta yadda ya yiwu. Wannan irin al'amari haka ya auku a ko ina a Jihar Arewa a da.

A zamnain Garkiye II, aka gina dakin shari'a, zaure ne. Da fari a zamanin Garbosa I, a masarauta a ke yi cikin karkashin gadawa (itatuwan da aka kakkafa aka sa zana don inuwa) Garkiye II, ya yi sarauta shekara goma, amma duk ya kare su cikin wuya bai ji dadin sarauta ba, har ya bar duniya da ba'kin ciki.

Cikin zamanin Garkiye II, Ingilishi da Jamus suka yi rabon kasa cikin 1912-13. Aka dib'a kasar Donga ta wajen kudu maso gabas, ta shiga cikin Karkashin ikon Jainus. Amma Jamus sun fara bayyana tun Garbosa I yana duniya, har wani lokaci wasu Turawa suka fito ta Kalaba suka tafo garin nan suka sau-ka a bayan gari ta kofar gabas, wasu har cikin zaurukan gari : rundunar ya'ki mai yawa ne. Aka yi dai kamar za a ya'ke birnin nan, amma Allah bai so ba, wani babban Bature wai shi Kanal (Colonel) ya tafo cikin jirgin wuta daga Ibi, da hamzari, ya hana duk mugunyar aiki. Turawan nan suka koma abinsu inda suka fito.

A cikin shekara ta 1916 ne Gwannati ta kafa Baitalmal a Ibi, Wukari da Donga da Takum, da gidajen kurkuku ko wace En'e da nasa. Jauro Hamman shi ne Ma'ajin Ibi, M. Abba shi ne Ma'ajin Wukari, M. Aliyu kuwa shi ne Ma'ajin Donga, M. Gani kuma shi ne Ma'ajin Takum. Ko wane Sarki ya ji dadin haka.

Kuma a wajen gabas watau Suntai aka kara sulkuntata da Donga aka jawo ta a karkashin mulkin Donga, sun zama abu daya kamar da. A yamma wajen Mu'shi Garpua da Gangum Sai (Salatu) suka fita daga mulkin Donga. Kasar Donga ta ragu kwarai ta raunana. Amma fa cikin kowace wahala in ba abin da aka gane wa Garkiye II, ba, ba za ka gan shi da wata kasala haka ba. Garkiye II, namiji ne kwarai ba mutum duka ne zai jure wahala irin tasa ba.

Hausawa suna ce da shi Ibrahim. Ibrahim dan Garba (Garbasa) jikan Garkiye (Garkiye I) dogon Sarki, mai dogon asali maganin mai gajeren asali. Ana kada masa take :

1. Ibrahim. Suna fushi suna yaji za su yi kafa da kai ?
2. Allah ne madogara, mai sama ne madogara.

3. Kowa ya tare dan Garba. Ashe ya iya tare zaki mai dawa (taken wansa Garbosa I ne)

Ya haifi 'ya'ya maza da mata kima, ga sunayensu a jere a kasa :

Maza	Mata
1. Kuvala	1. Nabura
2. Yesaya	2. Luma
3. Lafaya	3. Namyena
4. Nyonsamiya	4. Zondanshena
5. Zonyera	5. Kesonga
6. Ledoya	6. Tiya
7. Nyagarga	7. Yila
8. Boiga	8. Soniya
	9. Sazeya

Ba a ambata maza ko mata wadanda suka mutu tun suna kanana ba. Kuma a cikin jerantawar sunayen nan na maza da mata an fa bi su bi da bi a jere bisa ga girman haifuwarsu sosai.

Labarin Garbasa II, Nyaga Gara Donga Na VI

Shi ne Sarkin Donga na shida. Shi fa Nyaga dan Gargbanyi ne, Sarkin Donga na uku. An haifi Nyaga a nan garin ne. Yana da 'yan'uwa 'yan'uba maza da mata da yawa. Cikin umma kuma yana da kannaye biyu namiji da mace : amma su biyu kannayen nan 'ya'yan talaka ne bayan da ubansa ya barduniya aka haife su. Nyaga fari ne'shi, kuma dogo ne: ba shi da kauri da yawa.

Da Gargbanyi ya bar duniya Nyaga da sauran 'yan'uwansa su tsaransa ba su yi wayo ba, Garbosa I ne ya goye su har suka yi girma ya yi masu kaciya, ya kuma yi masu aure, ya ba su dawaki da gidajen kansu, da duk abubuwan da suka kamaci 'yan Sarki Nyaga yana da biyayya da yawa ga Garbosa I, ya sami mahibba fiye da na sauran 'yan'uwansa.

Sa'ad da ya kosa a lokacinsa ya rinjaiyiduk sauran 'yan'uwansa yana da farin jini a gabon jama'a da kuma wurin Garbosa I,

har ga Garkiye II. Nyaga da zamanin da ne lalle shi ma za a ambata shi cikin jarumawa. Ba ya raggo, cikin zamaninsa farfin farautar sara (ruguna) yana gareshi. Ya yi koyi da yawa da halin Garbosa I, dalili ke nan ya zama gwani cikin sha'anin farauta.

Ga yadda ya nuna halin jarumtaka ba wai lallai sai cikin farauta kafai ba. A zamanin Garkiye II, lokacin ya'kin Jamus, wani Samanja (Sajemanja) na Soja ya barnatad da harsashinsa ta wurin harbin nama a Tinyisa, ya gudo nan Donga. Jimawa kadan takarda ta iso cewa wannan Soja ya gudu ne, in an gan shi a kama shi : aka shiga cigiyan Samanja, ya rigaya ya tashi ya kama hanyar Bantaje. Garkiye II, ya ce Nyaga ya bi shi, nan da nan aka yi masa sirdi, ya hau, da shi da Ndokari dan Adashu da Dogari Kato, suka bi shi. Da aka hange shi, Nyaga ya kira Samanja cewa "Ka tsaya ka dawo Sarki yana kiranka." Samanja ya ki, wai ba zai komo ba, kuma in mutum ya ki ransa ya kusato gareshi ya gani. Shi kuwa yana tare da bindiga ba a san ko harsashi nawa ne gareshi ba!! Nyaga ya lallashe shi, amma ya ki, sai ya tashi dokinsa ya matsa masa kaimbi ba labari ba zato ya je ya bankade shi a kasa ya kira Ndokari maza ya daure shi, shi kuma ya sauko a kan dokinsa maza aka daure shi. Daga haya da kyar ya je ya kamo dokinsa cikin jeji, ya hau aka kawo shi, aka aike da shi a Ibi.

Kuma da Turawan nan na Kaabat suka zo, inda Garbosa I ya ke, Nyaga ya kan ratsa ta cikin Soja ko suna tsawa lallai sai ya je inda ubansa ya ke.

Galibin halinsa ya koya daga ubansa Garbosa I, yawan alheri da son nishati kulum amma yana da saurin fushi, yanzu ya yi yanzu ya huće. Da Garkiye II ya bar dunia da shi da kanen ubansa Ganingha, da wani bacuci bahili, wai shi Angulu, su uku suka nemi sarauta. Aka za'bi Nyaga : Joji mace-da-ciki Mr. M. R. Whitelley ya ba shi sarauta bisa ga umurnin Gwamna watau da yarda tasa. Aka kwa'bi Angulu ba shi da hujja ko dalili ba sai karambani kawai don zaman. (Shi ma ya so ya saci sarautar Chamba). Burba ne ya yi masa al'adar sarautarmu na Chambawa. Ya dauki sunan sarautar kakansa Garbosa I.

Garbosa II bai jitu da Angulu ba a kan mugun halinsa ya tubé shi daga aikin mai'unguwa, Angulu ya yi fushi ya bar gari,

amina ya lalace kwarai. Garbosa II, Nyaga ya iya sarauta : yana da kwarjini da mu'ujiza. Amma a farkon sarauta tasa kuraye suka yi barna da yawa, suna kamun mutane, tun ba yara ba suna ci, birni da kauye, da kyar wannan al'amarin ya wuce.

Da Garbosa Nyaga ya yi sarauta ya goyi jama'ar kasar Donga da kyau, shi da kansa saboda halin da ya gani daga wurin Angulu a zamanin Garkiye II, bai yarda ya jingina aikin sarauta ga bare ba, shi da kansa ya ke dauke da nauyin aikin sarauta. A zamaninsa mutane da yawa suka karu a cikin birni, aka yi ta ginin gidaje. A cikin zamaninsa su Tiv Ugondo suka shigo kasar Donga, haka kuma wasu Kabawa, farkon zuwan Kabawa ke nan a Donga. Ya yi adawa da Amadu Sarkin Takum wajen kasar Donga ta kudu da kogi, amma ba a fahince wa kowanensu yadda abin ya ke ba, sai dai wasu Turawa suka sa a map da tasu shawara yadda suka so. Kuma a zamaninsa aka kafa makarantar Elementary School.

Cikin zamaninsa Ubandoma Alishe Sarkin Suntai ya tada rikici, aka yi wa Suntai dan gunduma makimanci, amma tana nan karkashin ikon Donga. Alishe bai daina munafunci ba har aka tube shi, aka nada Shishiwa sarauta, Garnyisa.

Garbosa gwani ne ga iya doki kome fa gagaran doki ya kan hau, babu tsoro gareshi. Mai Kokari da aniyya da himma ne cikin aiki. Ya san karatun ajamin Turawa kadan, da rubutu kadan, da lissafi kadan kadan.

Ba shi da farin jini a wurin majuyan magana da manzanni na Turawa, tun ba kamar Siddi (interpreter) da Mamman Nafada (messenger) ba, kamar zamanin Garkiye II, sosai, amma sau da yawa ya kan yi fada da su a kan hilarsu. Ba mu sami sau'kin wannan abu ba har a lokacin Mace-da-ciki (Mr. M. R. Whitelley, Allah ya kara masa daraja) Shi ya bude aikin Gwamnati sosai, ya dushe hasken wadannan: aiki kuma ya mi'ke sosai aka ci gaba.

Cikin sha'anin Chambawa, Garbosa II bai kasa ba, ya nuna gwanintarsa sosai. Ya mallaki kasar Donga yadda ya gada, babu kauyen da ya kubce daga hannunsa, har ya dada kasar Donga ta wurin zuwan su Ugondo 1925. Ya yi shekara goma yana sarauta.

A zamaninsa ne Gwamnati ta sake shawara sai aka maida fursuna a Wukari aka kuma harhada duk Baitulmal a Wukari.

Yin haka kuwa ana nufin sau&kin aiki ne: amma sai ya zama abin gori har wata N.A. tana ganin kaman sauran ba su da 'yanci, sun zama talakawansu! Aka kuma sake sunan Ibi Division ta zama Wukari Division. Cikin 1928/29 aka fara bude hanyar mota ta sosai bayan gyararta mota ta zo har bakin kogin Donga. Neja Kamfani da Jonhol suka hada kai, a 1931 suka mai da kantunansu abu daya. Neja Kamfani suka bar wa Jonhol wurin.

Hausawa suna ce da shi, Muhamman. Ana yi masa kirari—“Muhamman tabaryan dashi, ana daka wani waje, wani waje yana tofo. Gwaska ba barin bashi ba, kowa ya tabe ka zai jowo ka,” da sauran irinsu. Ana kada masa take: Garbasa Muhamman (1) Ba h̄aye ba ne gado ne, ba dashe ba ne shuki ne. Kurman ruwa shigan mai yarda.

(2) Mari ma kar maza. Ga zarto Muhamman ya wuce sara.
 (3) Mai kamar uba Muhamman dan Gargbanyi (taken Garbosa I, ne ya sake shi kadan)
 (4) Hana bore sa bore, Muhamman bai ci amanan kowa ba, kowa ya ci nasa Mai-sama ne alkali. Da sauran tarkace da makada su kan rera wa sarakuna da nasu azancin.

Ya haife 'ya'ya maza da mata, amma ba su da yawa kwarai. Ga sunayensu a lasafce, a jere :

Maza	Mata
1. Sopiya	1. Soniya
2. <i>Dinshiya Yabashini</i>	2. Gibuya
3. Nubumga	3. Naningha
4. Garduya	4. Nudemushena
5. Ledoya	5. Kanyilya
6. Nongha	6. Kabarga
7. <i>Dinshiya Varkoia</i>	7. Nabila, Yerwunshi
8. Gbonyela	8. Natema
	9. Navala.

Ba a ambaci maza da mata wadanda suka mutu tun suna jarirai ba.

Bayan da Joji Mr. M. R. Whitelley (Mace-da-ciki) ya gyara al'amuran wadannan tasintoci da masinjoji kome ya yi kyau, sauran ma'aikata na irinsu wadanda suka karbi aikin wadancan suna da halin kirki. Garbasa ya sarauci kasar Donga har

ya wanye da duniya lafiya. Ya bar 'ya'yansa maza da mata suna kanana ba su san siffa tasa ba, ya haife su a karshen zamaninsa. (Yanzu an daidaita sunayen 'ya'yansa bisa ga haifuwa tasu).

Labarin Garbosa II, Bitemya Sambo Gara Donga Na VII

An haife ni nan Donga cikin 1902. Ni gajere ne, ba kakaura ba kuma, amma murzajje. Sunan uwata Aminatu ce. Ina da 'yan'uwa shakikina guda biyu kannayena, namiji da mace—Abdullahi Mbura da ita Shetu Najingha mai lakabi Dudu—watau Kande. Ita Shetu Dudu ta mutu tun tana karama. Wadanda su ke Li'abbaina kuwa watau wadanda na ke da su uba daya, uwa kowa da tasa, muna da yawa ainun kwarai maza da mata.

Sa'ad da aka haife ni aka rada mini suna Muhamman Sambo, sunan yanka ke nan don a lokacin da aka haife ni ubana Garbosa I, yana addinin Muhammadiyya. Ba ni kadai ya yi wa suna yanka ba, muna da yawa, akwai wasu a gabana da kuma wasu a bayana wadanda aka rada sunansu irin haka—su Adamu, Zubairu, su Mamman, su Umaru, su Atiku, su Abdullahi da sauransu. Amma dan'uwansa Yarima Bilkoya sai kuma ya sa mini suna Bitemya don kada a manta da irin sunayen Chamba. Idan mai karatu ya lura da sunayen shakikaina guda biyu daga bisa zai ga a irin wannan hanya aka bi.

A takaice mutane su kancé da ni Sambo sa'ad da na gama koyon malamta a Itisi ta S.U.M. sai na zama malami ana ce da ni Malam Sambo.

Da na kai shekara 8 zuwa 9 na fara koyan ajamin Turawa a wurin S.U.M. har na iya karatu kafan. Daga baya ina kara sanina har da na kai shekara 13 na iya karanta 'yan littattafai. Cikin 1916 ina da shekara 14, na shiga aikin boyi a wurin Rev. C. L. Whitman. Ni ne babban boyi Umaru yana' bina, Bitemya yana binsa a baya. Muna makaranta amma na wuce saura duk, har an yarda da ni an ba ni wasu yara ina karantad da su. Cikin 1918 zuwa 1919 na zama malami mai koyarwa.

A cikin 1920, na je Adamawa fatauci iyakata a Girei, tare da goro 2,000. Na dawo na je kurmi a Ajakwai (Ogoja Province) da Kiragan bauna, na dawo. Rev. C. L. Whitman ya dawo hutu

daga Amirk, ya aike da ni babbar makarantar Wukari (Lucy Memorial School, Wukari). Wannan makaranta Government sun sa hannu a ciki. Ana koya mana duk sanin da a ke koyarwa a makaranta, har da Turanci fadinsa da rubutunsa da karatunsa. A cikin watan Octoba 1920 na tafo makarantar nan, cikin sabuwar shekara 1921, Umaru kuma ya tafo. Na yi kokari har na jure kome ni da kanena Umaru muka wuce kowa muka sami takarda ta shaidar iyawa, ta Grade 3 Certificate a ran 14/2/23. Ina nan a makaranta da dan'uwana Umaru har Janairu 1925 sa'an nan muka fita daga makaranta. Zamana cikin Lucy Memorial School shekara hudu da wata hudu. M. Atiku kuma ya same mu a makarantar nan 1922 tare da shi muka gama koyarwamu. Mu uku din nan tun 1916 shekarar da muka yi kaciya ba mu rabo da junna. Kullum al'amarimmu daya ne—watau kusan duk ra'ayimmu daya ne, ba mu rabuwa da junna kamar dai misalin Nyaga, da Samvala da Garpiya, 'ya'yan Gargbanyi. Ko yanzu ma al'amarimmu na kaunar junna bai tafe ba.

Na karbi addinin Almasihiyia, har aka yi mani baptismal ran Lahadi a Kogin Donga Disamba 29, 1920. Ban sake suna ba (watau ban dauki sabon suna a lokacin baptismal ba) Rev. C. W. Guinter ne ya yi mani baptismal a madadin Rev. C. L. Whitman. Ubana da uwata su Musulmi ne amma ni Allah ya nufe ni na zama Kirista.

Cikin 1925 na je fatauci a Damagudu har Keana, na dawo, ina yin gajeriyan tafiya. Ni da wana Nulamuga da Abdullahi Mbura, shaki'ina, muka taf Yelo kasar Bauci da goro, bayan mun sayar, muka sayo shanu muka kawo Makurdi muka sayar da su. Mun tashi, ni da Nulamuga 29/10/25 zuwa Bida, muka iso Bida 8/11/25, muka yi ciko muka dawo.

Cikin 1926, Mr. C. K. Meek Bature mai binciken asali ya zo Donga, na rubuta masa labarun kaka da rani da bazara da damana da kuma amfanin gona a shekara, ya biya ni. Amma kafin zuwansa Captain Warran A.D.O. ya sa ni da Malam Umaru muka lasauta kasar Donga duka, da muka gama Copy a Ibi ya ba mu ladan aikinmu. A cikin Copy a Ibi kanenmu Malam Atiku ya taimakemu, shi ma an biya shi hakkinsa.

Mr. C. K. Meek ya roke ni in taimake shi da aiki a Wukari. Mr. J. L. Maxwell (S.U.M.) ya dauke ni a kan babur (motor

cycle) zuwa Wukari January 8th 1927. Bayan da muka gama aiki a Wukari muka taf Adamawa, na zama mai taimakon Mr. C. K. Meek. Muka bi ta Jalingo ta Kunini ta Numan sai Yola. Muka je Verre da sauran garuruwa, wata shida muka yi a Yola sa'an nan muka dawo Jalingo muka bi ta Karim zuwa Wase sai Ibi. Muka je Kaduna Junction ran Asabar September 10th 1927 Bayan wata biyu Mr. Meek ya sallame ni don in zo wurin Captain Best D. O. a Ibi don sa'an da za mu Kaduna ya ce yana so in yi aiki a nasa ofis. Mr. Meek ya so ya ba ni aiki a Kaduna amma na fi son aikin kasata saboda haka ya bar ni ya ba ni takarda. Na je Zariya har Kano, na gano manyan birane na dawo Kaduna, na yi ban kwana da shi na tafo Donga. (Na sake zuwa Kano da Zariya sau biyu bayan wannan tafiyar).

Na wuce da takarda na iske Cpt. Best a kasar Awe a wani kauye wai shi Kafin Sarkin Fada, na fara aiki, muka dawo Ibi, cikin watannin nan shida, Cpt. Best, ya aiko ni a Donga, na zo na sami wana Garbasa II Nyaga 1928, muka yi lissafin kasar Donga tare da Malam Umaru kanena malaminsa.

Cikin 1928 aka sake mani aiki, Mr. R. M. East P. S. of E. ya dauke ni aka bude makarantar Wukari Elementary School, June 15th 1928. Daga bayalaka kawo Malam Umaru kanena ya zama mai taimakona. Ran 22/8/30 aka bude makarantar Takum Elementary School, Mr. East ya kai Malam Umaru makarantar Takum. Aka ba ni al'majirai ina koya masu aikin mai koyarwa (teacher), da Malam Ato, da Malam Ebi da Malam Haruna, da M. Barau II, da M. Garba su mutum biyar. Cikin 1930 na zo Donga tare da Mr. East muka bude makarantar Donga Elementary School, November 15th 1930. Muka jingina aikin koyarwa ga Malam Atiku kanena wanda ya gaji aikin malamin kasa daga hannun wansa Malam Umaru.

Mr. East ya tafsi ya bar ni na yi mako biyu sa'an nan na koma Wukari, daga bayalaka kawo Malam Barau II, ya karbi aiki daga hannun M. Atiku. Loto-loto ni kan zaga makarantar Takum da Donga in duba aikin yara kana in koma Wukari mazaunina.

A cikin watan Agust 5, 1931, da yamma wana Garbasa Nyaga Sarkin Donga na VI ya bar duniya. Manyan da jama'ar kasata suka zabe ni, ran Lahadi Nuwamba 1, 1931 na ci sarau-ta. Cpt. J. J. Emberton D.O. i/c. Wukari Division (wanda ya ci

Resident 1936) ya damka ni ga jama'a bisa al'adummu Chambawa cikin yardan umurnin Governor A. cikin Janairu 27 1932, ran Laraba, Resident Mr. E. S. Pemberton ya zo Donga tare da D.O. Cpt. J. J. Emberton da D.O. Cpt. R. M. Downes, Resident ya tabbatar mani da sarauta, ya ba ni sanda mai kambin Sarkin Turai bisa ga umurnin Gwamna, sanda ta daraja ta uku.

Cikin sarauta na takaita kaina kwarai babu dama in yi aiki da iyakacin sanina. Sannu sannu da hankali ni ke jan mutanena a gaba. Ina da sani masu zurfi babu fa dama in furtu su, wa zai gaskanta? Na kara sanina na abubuwani duniya da na samaniya da yawa a wurin Mr. C. K. Meek don kuwa kowane dare ni ne abokin hirarsa, na sami so a gareshi. Abin da na koya a, makaranta + ne bisa ga misali, amma abin da na koya ta wurin ganin halin 'yan Adam + ne na misalta.

A cikin sarauta na raba hankalina biyu (a) Ina maida hankali don kada Turawa su ce na maida kaina wani abu don sanin da na yi ("Karamin sani abin hatsari ne").
(b) Ina maida hankali kwarai don kada su bakaken mutane 'yan'uwana su ce ina halin Bature.

Bisa ga al'adunmu Chambawa na gyara tsofaffin tambura da aka yashe su tun zamanin ubana Garbosa I, har na kara sabbi. Na yi saraatu da yawa fiye da Garbosa Nyaga da Garkiye II, amma har yanzu ban kai mudun ubana Garbosa I, ba don rashin yawan mutane. Bayan da na yi shawara da tsoffi da manya da hankali da natsuwa, na sauake wahalar takaba ta Chambawa. Na kuma yi taimako duk ga kowane dangi. Cikin 1933, aka gina dakin magani mai kyau ingantaccé ginin konnaniyar tubula da rufin kwano. Cikin 1934 kuma aka gina dakin shari'a mai kyau rufin kwano, duk an yi musu aiki da sumunti kuma.

Mutane maza da mata wasu suna cewa, "Da an yi fadi, manyanmu na gaba, cewa wani yaro saurayi zai sarauci garin nan, gari da kasa za ta zama lafiya da albarka da wadata: kai ke nan Garbosa II. Mun kuwa fara gani." (Bitemya Sambo, Garbosa II, ko haka ne hakika ko ba haka ba, oho).

A cikin zamanina Jama'a ta karu aka yi ta kara gidaje. Kuma su Tiv, Shitire mutanen Garpua da Mbalam da wasu Mbagar suka shigo kasar Donga, 1933. Kuma wasu Kabawa, Alu da mutanensa suka shigo.

Ga takena da a kan kada mani:

- Hausawa su kan ce da ni Muhamman, Wasu su kan ce Garbaushe, Garbaushe magajin Garbaushe)
1. Muhamman. Ba haye ba ne gado ne, ba dashe ba ne shuki ne. Kurman ruwa shigan mai yarda (taken wana Garbosa II).
  2. Kaka gara ta kan yi da dutse, kaka fari ya kan yi da tofa? Arzikan dashen Allah babu mai hanawa.
  3. Hasada ga mai rabo taki ne, ku tattaro ku sha kallo.
  4. Gadon ubansa ne ya gada (Taken ubana Garbosa I, ne, takensa na I, an sake shi kadan) Sai kuma sauran tarkace da makada su kan sifanta suna kadawa.

Samari da 'yammata suka sa mani waka:

"Ku zo mu gaida Sambo, Sabon gyero, madara sabuwar nono (watau sabon Sarki) shi ya ba mu sabon yayi. A zamaninsa akokari da kaguwa, da duk sha'anin duba ba su da rai, shi ya ba mu sabon yayi. Ba ya son dotti, da 'yan zargina ya ke tafe. Ya gaje soraye amma ya maida su tsofon yayi.. Shi ya fara kafa dakin kwano. Kowa a Kasar nan (Wukari División) in ya kafa daga gareshi ne ya koya." Ya kafa kwanon nan kuwa 1934 ne).

Maroka su kan yi kirari—"Mai kayan Zela, da Masar, Mai kayan Birnin Sin, mai yayi dabam daban," da sauran irinsu. Su kan ce kuma "Wutan kaikai wadda ta fi gobara kuna kwana da kwanaki kana kuna. Ana fushi, ana fada, kana rabo ka maida su wauta."

Da farko dai a cikin 1918 ni da Nyoliba muka raka Rev. C. L. Whitman da mata tasa zuwa Lokoja, zuwa Baro har Mina, za su hutu a Amirkia sa'an nan muka dawo. A lokacin Soja suna zaune a Abinsi cikin lardin Benue.

Cikin 1923 ni da M. Umaru muka raka su Miss R. M. Rimmer malamammu zuwa Port Harcourt za su hutu Ingila.

A cikin 1935 ni da Kuni Bora, da Kpanghati Nungala, da Malaim Atiku, da Sallama Boyi da Shamaki Musa mukaje Ikko. Mun bi ta jirgin tudu daga Makurdi zuwa Enugu har Port Harcourt. A cikin jirgin teku M.V. Apapa muka je Ikko. Daga Ikko muka shiga jirgin tudu zuwa Kaduna sai fa Makurdi, cikin mato kuma muka dawo gida. Abubuwani da muka gano a tafiyarmu.

1. Abubuwa mafi al'ajabi (a) Power House (b) Like 'yan Karafa
(c) Gaba da duka, i, har gaba da kombe abu mafi al'ajabi shi ne

Wireless, cikin sahihancin hikimar Turawa babu shakka wireless ya fi duk.

II Abubuwa da suka faranta zuciyarmu:

- (a) Kowane wurin da muka tafi kallo Turawan wurin su kan karbe mu da murna su nuna mana kome da kome har mu fahimta.
- (b) Kowane gari a kan karbe mu da murna da fara'a.
- (c) Ganin manyan Turawa da yin fara'a da su da murnan ganin mu da su ke yi.
- (d) Muhimmiyar murnanmu shi ne ganin Babban Gwamnan Ikko (Sir Donald Cameron) Mai ikon Nijeriya duka, da kuma ganin Chief Commissioner na Enugu, da Chief Commissioner na Kaduna.

Sarkin Nasarawa Umaru da ni mu ne a lardin Benue muka halarci taron Sarakuna a 1945. Na je Bamenda 1954 don ziyyarar inda Chamba su ke, kasa wadda Jamus suka taifa mallaka. Na je Bauci 1954 cikin watan June. Sai fa na dinga yin wasu tafiyetafiye na aikin mulki. Ina kan irin wannan ayyuka sai kuma abin da halin rai ya yi.

Manyan fadawa suka labarta cewa Garbosa I ya bar duniya da buri biyu wadanda bai yi su ba. Na farko ya kudurta mu 'ya'yan da ya haife mu cikin musulunci ya debi wasu daga ciki ya aike wa abokinsa M. Ibrahim a Kano don makarantar Muhammadiyya; amma bai sami zarafin yin haka ba. Na biyu ya kudurta lallai sai ya yi linzami dubu-watau dawaki, wannan ma bai sami aikatawa ba sai dawaki 100 ne ya yi.

Na haifi 'ya'ya da maza da mata, ga sunayensu a jere bisa girman haifuwarsu da kuma hijira :

Mata

An sa ran haifuwa da kuma sa'o'i

1. Pibini, Hawa, ran Jumma'a	Yuni 26 1925
2. Kyezonya, Zainabu, ran Alhamis	12.00 p.m. 30-8-28
3. Zelemuga, Amina, ran Litini	10.00 p.m. 26-3-34
4. Naye an haife ta ran Jumma'a	9.00 p.m. 10-8-34
5. Navara an haife ta ran Jumma'a	6.00 p.m. 14-12-34
6. Navongha ran Laraba	8.00 p.m. 3-5-35
7. Naningha ran Litini	9.00 p.m. 10-6-35

Maza

1. Binunga; Musa ran Jumma'a	9.30 p.m. 30-1-31

2. Loya, Abubakar, ran Talata	2.00 p.m. 10-4-34
3. Zonbanshena, ran Laraba	9.30 a.m. 9-1-35
4. Wuryeba ran Asabar	11.30 a.m. 11-1-36
5. Bileya ran Alhamis	9.00 a.m. 27-8-36
6. Nunyerya ran Litini	9.00 a.m. 16-11-36
7. Shimbara, Ibrahim ran Litini	2.00 p.m. 21-12-36
8. Bumshiya ran Lahadi	6.00 a.m. 3-1-37

Ban da wadannan da na furta sunan ko wane daya 'ya'ya na 'yam maza uku 'yam mata kuma biyu su biyar suka mutu tun ba su ciya shekara guda ba. Ina kan haifuwa, da yawa yana da kyau, i, akwai bañin ciki kuma da yawa : gama akwai mutuwa da makamanta tata.

A zamanin Garbosa I, yawan matansa 150 ne, amma su Gara na bayansa ko wane zamani su kan yi ta rage yawan mata har yanzu sun zama 18 ne. Don kansu ne su ke yin haka saboda da cewa da zamani.

Amma ina da sauran magana ita ce kuwa Karshen jawabina : Tun kafa birnin Donga Chambawa da suka Zub da jininsu suka kafa su ke mulki har zuwa rana wata yau. Cikin zamanin jahiliyya, a zamanin Gargbanyi. Nya Yeba ya yi koñarin ya yi satar sarauta amma ya kasa, Karshensa ma shi da uwa tasa rana daya aka hallaka su yadda ya kan kashe mutane ba tare da hakkinsu ba.

Bayan Nya Yeba cikin zamanin Turawa sai Angulu Kifon a zamanin Garkiye II, shi ma ya sa kwadayi ga satar sarautar Chamba, wai ya ga araha, bai samu ba har ya mutu. Bayan wannan kuma sa'ad da Garbasa Nyaga ya bar duniya Majalisar Gargajiya za su yi shawarar zaben sabon Sarki sai wani macuci wai shi Karmiya, lañabinisa attajiri dan Kuna sai ya sulalle daga Donga ya je ga D.O. Cpt. J. J. Emberton a Wukari ya ce wai yana son a sa shi cikin sha'anin sarautar Donga! D.O. ya tambaye shi ko shi wane ne cikin zuriyar sarautar Donga? Ya ce babu, ya tambaye shi a wane zuriya ko kabilka ke? Ya ce Kentu ne na zuriyar Nukpo. D.O. ya ce masa, To Gwamnatita san sarautar Donga ta Chambawa ce don kuwa su ne aka iske su da sarautarsu aka yi amana da su. Ya kore shi ya ce kada ya sake zuwa gabansa da irin maganar banza/mara ma'ana.

Abin lura shi ne—a fid da Nya Yeba gefe guda don shi ya yi niyyar sata a lokacin da Turawa ba su karbi ikon Nijeriya ba, su Chambawa ne da kansu suka yanka shi don ya yi ta'adda. Amma kamar su Angulu Anyifyi Kifon (Kpanzo) da Karmiya (Kenty Nukpo) me ne dalilin nasu don lokacin nasu a zamanin Gwamnati ne? Su biyun din nan fa abin da suka dfauka cikin wautar birnin ransu—shi nesuna zaton Turawa ba su bin kofofin asalin sarauta ba sai dai wanda ya sami sa'ar tafintoci da masinjoji da toshiyar baki shi ke nan sai a ba shi sarauta, ai kowa zai nema. Wadannan suna zaton ko ganin an ba Amadu Likam sarautar Takum, an kuma ba Umaru dan kasuwa sarautar Ibi. Ai wanda ya rinjai tafintoci da masinjoji ya kuwa ba da toshiyar baki babu abin da zai hana shi kwace sarauta daga hannun wadanda su ke da ita tun gargajiya. Tunaninsu ke nan! Rashin saninsu ne, ai abin ba haka ya ke ba, tun da Ingilishi sun karbi mulkin Arewa ba su saba wa sarautun gargajiya yadda suka taras ba. Ana iya samun haka amma dalilansu rashin bin umurni, ko iya ri'ke sarauta cikin adalci yadda zamanai ya kawo. Misali wasu sarakuna da aka tuttubbe ai ba don Gwamnati ta ki su, ko son ba wasu mulki ba, amma don kyakkyawar mulki ya gudana da ya ke wadancan ba su ri'ke sarautar cikin adalci ba. Irin wannan hali na sata da zamba ba a Donga kadai ba. A Wukari Ibrahim—na wunti wanda aka taba yi masa Sarkin Hausawan Wukari yayi niyyar ya saci sarautar Jukunawa da aka farga da makircinsa sai aka fore shi daga Wukari. Ya zauna a Kado da Makurdi, can Makurdi ya mutu. Su mutum uku din nan mazambata na Donga duk bayin Sarki ne, a nan masarauta aka goye su har suka girma.

To, duk batutuwan nan da mu ke yi na masu nufin satar sarautar duk 'yan sarauta ta gargajiya sun gane su. Ka san ba su da wata riba? Don kuwa 'yan masu abu za su kiyaye dokokin Gwamnati da na En'e fiye da da. Babu shakka in dai masu sarautar nan ta gargajiya sun tako sawunsu biyu biyu a kasa sosai cikin aikin mulkin zamanin yau muddin suna bin umurnin Gwamnatin Dimokuradiyya suna kiyaye sarautarsu cikin amana da bin gaskiya da adalci babu zalumci babu kuma halin kama karya, to, Gwamnati ba za ta kware musu asirinsu ba sai ma Karfafa su. Masu mugun nufin nan da muka ambata ko mabiyansu, ashe ba su da wayo. Amadu Sarkin Takum da

Umaru Sarkin Ibi ba su samu sarauta tasu ta wurin tawaye ko zuga mutane don tawaye ba, amma sai ta wurin biyayya ga masu sarauta ta gargajiya suka sakam musu har suka shiga suka gane kome da kome suka na'kasa 'yan sarauta ta gargajiya. Amma a yanzu irin halin nan na gautsi da rashin ladabi da biyayya ai yana karfafa 'yan sarautar gargajiya ne don su kara takawa da sawunsu biyu biyu—misalin jam'iyya biyu, da ta Gwamnati da wadda ke hamayya da Gwamnati, ai ka ga an kara wa Gwamnati lura da hankali ne ya ri'ka takawa cikin natsuwa da lura da dokoki da duk irin abubuwan da za su fi kayatad da jama'a.

A cikin farkon 1956, Mai Martaba Sarauniyar Ingila Elizabeth II da mijinta Mai girma Duke na Edinburgh suka ziyarci Nijeriya. Sun iso Kaduna a Jihar Arewa ran 2-2-56, da ni da wasu jama'ata mun halarci gawurtaccen taron jama'ar Jihar Arewa a Kaduna don zuwan ta.

Sauran labarin da sauran lissafin 'ya'ya na ya fi kyau 'yan bayana ne kuma su rubuta.

Sakayyar Mugun Bafade

Wannan karin magana na Hausa cewa Babu mugun Sarki sai mugun bafaje "sananniya ce a kasan nan. Ma'ana tasa ba za a zargi Sarki shi kadai ba sai tare da mai ba shi shawara.

Ga labarin wani bafaje wai shi Nya Yeba. Wannan mutum Nya Yeba!! Nya Yeba!! Kaito!! shi dai asalinsa Bajibe ne, ubansa ddaya da Nya. Tuu, dukansu 'ya'yan Gban Tani ne. Shi Gban Tani ya sadu da Garkiye I, a jeji sa'ad da ya kaura daga Garkola sunansa tun bai zo ga Garkiye I, ba, Tani ne.

Shi Nya Yeba aka haife shi a nan garin ne Donga, Garbasa Nubumga Donzomga ya dauke shi ya yi renonsa, yana tare da shi har ya girma sai ya fitar da shi a fada ya yi masa gidan kansa. Aikinsa kuwa idan aka yi yanka a masarauta, ko saniya ce ko dai ko wace yanka, shi ne mai yin fasali, ya rarraba nama yadda aka yi nufi. Ya ri'ka yanzu ya zama gawurtaccen bawan Sarki, Nya Yeba yana abokantaka da Bileya babban dan ubangijinsa. Da Garbasa ya bar duniya, sai Bileya ya gaje sarauta, shi ne Gargbanyi, sai fa ya dada ba abokinsa dadfi gaba da kima. Ya kuma ba shi sarautar Nya, ya zama shugaban zuriya tasa Jibu (Jibawa) sunansa Yeba da ya sami cin gaba sai kuma ana ce da shi Nya Yeba.

Nya Yeba hurtumi ne, yana da zati, kakkaura ne kuma. Ko da ya ke aka ba shi gidan kansa, amma har yanzu shi ne mai yin fasalin gidan abokinsa Gara. Abinci ga baki duka shi ne mai rabawa, soyayya tasa ta dada bawa, yana mai kwarjini ga Sarki. A cikin gidan Nya Yeba akwai dukiya mai yawa, da fakuna manya cike da iyelai. Irin adonsa, in zai zo fadanci a gidan Sarki (Gara) daga rigar saki ri^ka^kkiya da wandon surfani sai fa girke mai-aska takwas irin na Nupe da wandon kamun Rafa. Wani lokaci ya kan sanya rigar kwarkwata ce ri^ka^kkiya da babbani wando. Idan ya hada adon nan nasa ya fito zai tafo fada sai ya dauki sanda tasa, ya sa takalma tasa yana takawa a hankali. In ya jefa sanda a gaba da kyar ya ke cire kafa tasa ya kuma taka a gaba don tsananin alfarma. Batun Nya Yeba dai sai a ce wani hakimi ne mai gundumomi: da yawa a han-nunsa don kuwa ya wuce a ce wannan bawan Sarki ne shi kuma. Kuma ba za a iya ba da dukan labarinsa da dad'i ba don labarin-sa da yawa.

Gawurtar Nya Yeba da arzikinsa da kuma tagomashinsa ga Sarkin duk banza ne bai amfane Chambawa da duk kowane dangi da ke nan alkarya ba, har duk kasar Donga. Nya Yeba mugun mutum ne, bahili ne mai makirci kwarai da gaske. Kafin a gane nufinsa ya riga ya hallaka rayuka masu yawa. Da fari dai ya yi makirci ya shiga tsakanin Bileya da wani kanensa li'abbinsa, sunansa Bumledoja har aka kashe shi da kyar a kan gabani sarauta goshin da Garbasa ya yi kusan mutuwa. Bumledoja kyakkyawa ne mai kauri, gwanin hawan doki jarumin gaske. A lokacinsa ya fi kowa karfi shi kamar Kasari ne wani dan Sarkin Takum wajen karfi da iya hawan doki da jarumtaka.

Bayan wannan kuma a lokacin da abokinsa Gargbanyi ke sarauta sai wata rana Nya Yeba ya ce masa "Ya Sarkina uban-gijina mafisicin masoyana, cikin garin nan naka fa akwai mayu da yawa suna cinye mutane don haka sai a ba su gwaska su sha mu rairaya mutane wadanda ba mayu ba." Gargbanyi ya ce, "Ba za mu yarda da mutanen da su kan hallaka jama'a ba. Je ka ka ba da gwaska sai irin abin da ka yi."

A lokacin nan kuwa Gargbanyi bai koshi da lafiya ba yana fama da ciwon nan da ya zama ajalin sa. Ashe Nya Yeba ya gane ya yi mugun kuduri, sarautar Chamba ce ya ke so ya sace, amma ya tabbata ga 'ya'yan sarakuna da yawa suna nan, ga 'yan

Chambawa masu zafin ya^ki da yawa babu yadda zai yi ba su kashe shi ba, ko ya yi tawaye za su rinjaye shi, don haka yana son ya karkashe masu zafin jarumtaka duka. Da ya sami iznin ba da gwaskan nan fa ya yi murna kwarai nan da nan ya gamà baki da wani mugun bawan Sarki wai shi Pusha, dan gjere haka da shi.

Nya Yeba, ya gaya wa bayin Sarki batun ba da gwaska cewa da muryar Sarki ne. Ya shirya wuri shi da Pusha suka kadaita wai suna jarraba gwaska a kan mayu. Da gangan don munafunci da keta sai ya fito daga inda ya ke da Pusha ya fada wa bayin Sarki kattin da ya tara su a shirye cewa "Wane maye ne, ku je ku kashe shi gwaska ta kama shi." Sai nan da nan a je a kama a kai bayan gari ta Arewa a kashe. Da haka aka karkashe mutane da yawa gari duk sun yi shiru don ba^kin ciki. Ko wane dangi da kabilun da ke a Donga babu wanda bai la'anta shi ba. Aka ce wata rana ma kusan ko wane gida a garin an yi kuka don ba^kin ciki. Duk cikin gari har da Yerma Sonyonga da sarakunan Chambawa babu wanda ya je ya gaya wa Gargbanyi cewa abin da Nya Yeba ke yi mugunta ce tsaba don shi kadai ne ke ba da gwaska, karya ya ke yi, don tsananin tsoron Gargbanyi. Da haka Nya Yeba ya hallaka 'yan Chambawa kwarai, sai 'yan Sarki suka so su yi masa kifa kwando, amma ba su yi ba wai don biyayyar sarauta.

Ran nan fa aka yi hawa ana zagaya don a ga lafiyar ganuwa ko da wurin lahani a yi gyara. Yerma Sonyonga ya hau da 'yan Sarki da Nya Yeba da sauran mahaya da makada Nya Yeba ya sa malafa kama. Yerma, ana cikin zagaya har aka zo a unguwar da Gargbanyi ke jiyya sai ya le^ka a danga ya ga irin hawan Nya Yeba. Ya kira Yerma Sonyonga da wasu ya gaya wa Yerma cewa "Sai yau na gane da nufin Nya Yeba, ashe munafiki ne. Ya sha ba ni mugun shawara, ban gane ba sai yau. Sonyonga ka kashe shi yau yau." Sai Yerma Sonyonga da 'yan Sarki suka yi godiya da jawabinsa. Yerma ya sa bayin Sarki, katti din nan suka daure shi da uwa-tasa suka kai su inda ya kan kashe mutane, aka kashe su. Ka ji karshen mugun bafade. Zuriyarsa ba su yi karko ba, yanzu sai jikoki rai biyu rak!

A S A L I N C H A M B A W A D U K A

Sham ita ce kasar Chambawa. Kacar Sham da mu ke ambatawa tana can kusuwar Arewa niso Gabas nesa kadan da Africa cikin Asia. Dubi taswirar duniya don ka gano wa kanka.

Sham tana Kudu niso Galas da kasar Santambul (Turkey), Gabas da ita ga kasar Bagdadza (Irak) a yamma kuma sai Bahar Rum.

Kasar Sham tana cikin Continent na Asia ne, ana ce da wurin Asia Minor. Mutanen da ke zamne a Sham yanzu ana ce da su Sirians. Chambawa sun rabu da Sham yanzu tun shekaru daruruka.

Mu Chambawa ana kirannu bisa ga sunan kasarmu. Misali kamar yadda akan kira mutanen Kano - Kanawa. Haka ne akan kira mu mutane nazaunan Sham cewa Shambawa. Daya can Sham ne muka taho Africa har zuwa Nigeria. Sa'anda nuka iso Lardin Adamawa anan ne muka fara watsuwa wurare dabax dabax.

Yadda ake kirannu:-

1. Wasu wurare = Shambawa su ke cewa (Shamba)
2. " " = Chambawa su ke cewa (Chamba)
3. " " = Tsambawa su ke cewa (Tsamba). Duka abu daya ne ko a ce Chambawa ko Tsambawa ma'ana guda ne ita ce Shambawa watau mutanen da su ke a Shan. Amma an fi yi anfani da kalman nan Chambawa.

In aka kididdiga a hankali Chambawa na lardin Adamawa da na Bamenda da kuma na Benue, larduna uku jumlarsu ta fi miliyan guda, ban da wadanda ke cikin mulkin Faransa, ko wadanda ke watse a dandi cikin Jihohin Nigeria.

I N T A H A.

M.S. Garbosa II GARA DONGA.